

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

De pijpen-
nijverheid in
België

Ruud Stam

De pijpenijverheid in België

Ruud Stam

Redactie: Bert van der Lingen, Arjan de Haan en Ewout Korpershoek

Uitgave: Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

Redactie: Bert van der Lingen
Lay-out: Arjan de Haan, Ewout Korpershoek
Druk: DPN Weurt

Voorzijde omslag: Kasten van een pijp door de pijpenmaker Daniel Verheyleweghen in Ardenne.

Achterzijde omslag: Sint Nicolaas als pijp. Wingender, Chokier. Eind 19e eeuw. Collectie auteur, foto Arjan de Haan.

ISBN: 978-90-830114-0-0

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud	Voorwoord	5
	Waarom de ontwikkeling van de pijpenijverheid in België zo anders was als die in Nederland	9
	De Belgische export en import van pijpen na de Belgische onafhankelijkheid	27
	Iets over de sociale geschiedenis van de Belgische kleipijpenijverheid	39
	De sociale strijd op Belgische pijpen	51
	Vier pijpenfabrieken uit Nimy, Maisières en Mons (België)	59
	Twee bijzondere pijpen van Thres-Knoedgen uit Luik, die gebeurtenissen uit de Krimoorlog uitbeelden	77
	Foto's en een pijp uit de fabriek van Daniel Verheyleweghen (1902-1932) uit Andenne	81

Voorwoord

In de afgelopen jaren heb ik vijf artikelen over de Belgische pijpennijverheid gepubliceerd in jaarboeken van de PKN, Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen. Deze vijf artikelen geven een beeld van de ontwikkeling van deze nijverheidstak en zijn aanvullend op het onderzoek dat in het verleden in België gedaan is. Er is vooral aandacht besteed aan de economische en sociale ontwikkeling in de 19e en 20e eeuw. De nu voorliggende publicatie is een herdruk van deze artikelen, aangevuld met nog een paar extra afbeeldingen van belangrijke Belgische pijpen en extra foto's van het productieproces in de fabriek van Daniel Verheyleweghen, die van 1902-1932 in Andenelle in productie was.

De ontwikkeling van de Belgische pijpennijverheid verschilde sterk van die in Nederland. In de 17e en 18e eeuw was er een wisselende productie in een aantal verschillende plaatsen en was nergens sprake van enige concentratie van deze nijverheid. De kwaliteit van de pijpen was veelal slecht en deze konden niet concurreren met de Goudse pijpen. In het eerste artikel wordt deze ontwikkeling kort besproken. In de 19e eeuw nam de kwaliteit enorm toe en verschoof de oriëntatie van de Belgische pijpenmakers van de Nederlandse pijpen naar de Franse, vooral figurale pijpen. De algemene ontwikkeling van de pijpennijverheid in de 19e en 20e eeuw en de ontwikkeling van het assortiment worden in dit eerste artikel eveneens besproken.

Het tweede artikel gaat over de export van de Belgische pijpenmakers in vooral de 19e en 20e eeuw, op basis van niet eerder onderzochte statistische gegevens. Duidelijk is dat België vrijwel steeds een netto importerend land geweest is van kleipijpen. In een laatste paragraaf wordt ingegaan op de bruikbaarheid van de statistieken.

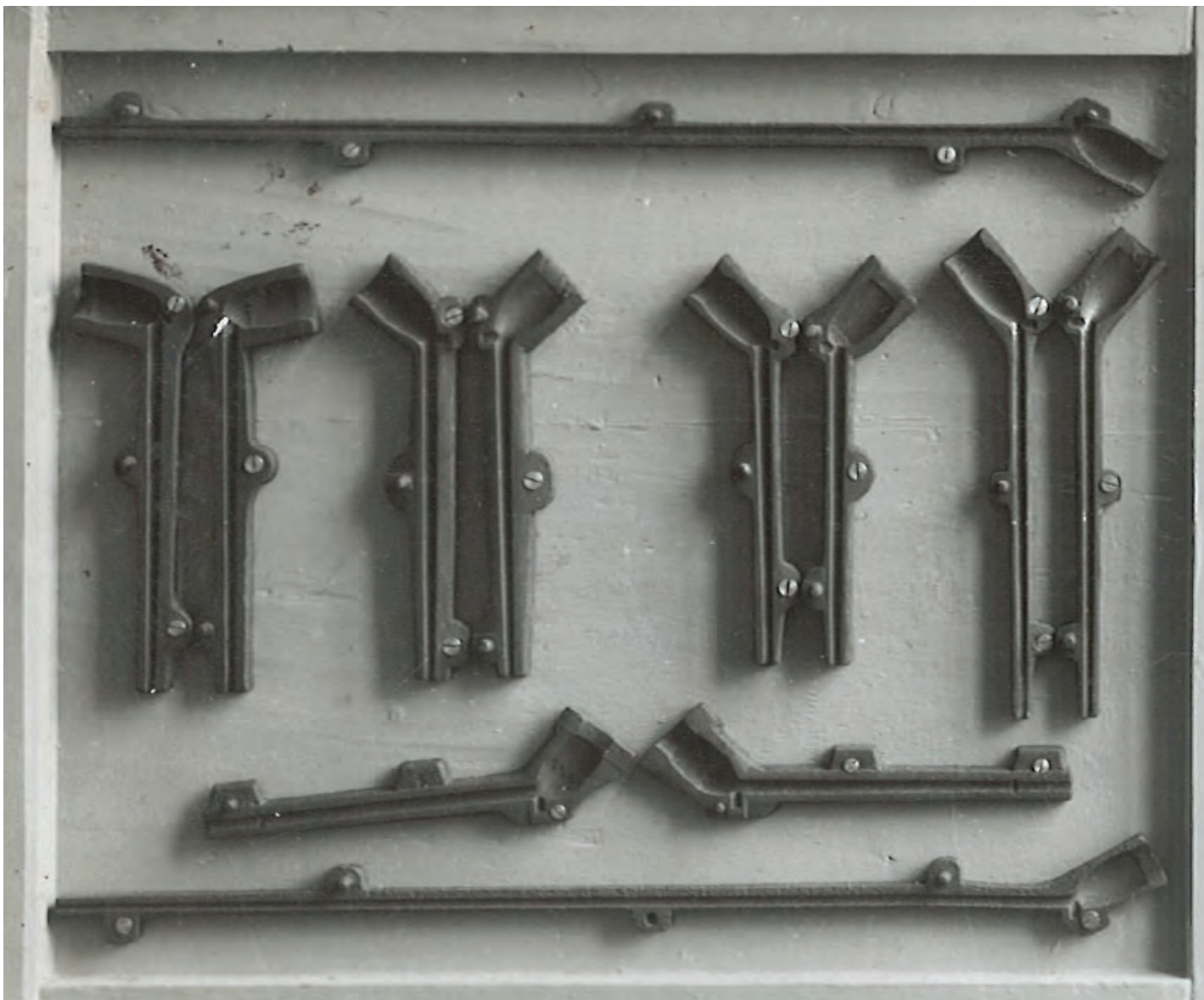
Het derde artikel laat een aantal aspecten van de sociale geschiedenis van de pijpenmakers zien. Er is, op basis van statistieken, vooral aandacht besteed aan de ontwikkeling en differentiatie van de lonen, de kinder- en vrouwenarbeid, werktijden en de vergelijking met de Goudse pijpenmakerijen.

In het vierde artikel worden een aantal aspecten van de sociale strijd in België beschreven. In België zijn veel pijpen uitgebracht die deze strijd weergeven en die gebruikt zijn om protesten kracht bij te zetten. Zo zijn de voor rellen ten onrechte veroordeelde stakers Falleur en Schmidt op pijpen afgebeeld, zijn er pijpen voor de strijd voor de 8-urige werkdag en de eenheid van de arbeidersbeweging. Ook waren er de zogenaamde Rodge-Nez pijpen met een rode neus, waarmee je kon tonen wat je vond van je werkgever of bestuurder, zonder strafbaar te zijn. Maar ook de Boerenoorlog staat op een Belgische pijp, omdat deze oorlog ook daar zeer leefde en beschouwd werd als een emancipatieoorlog van de Boeren.

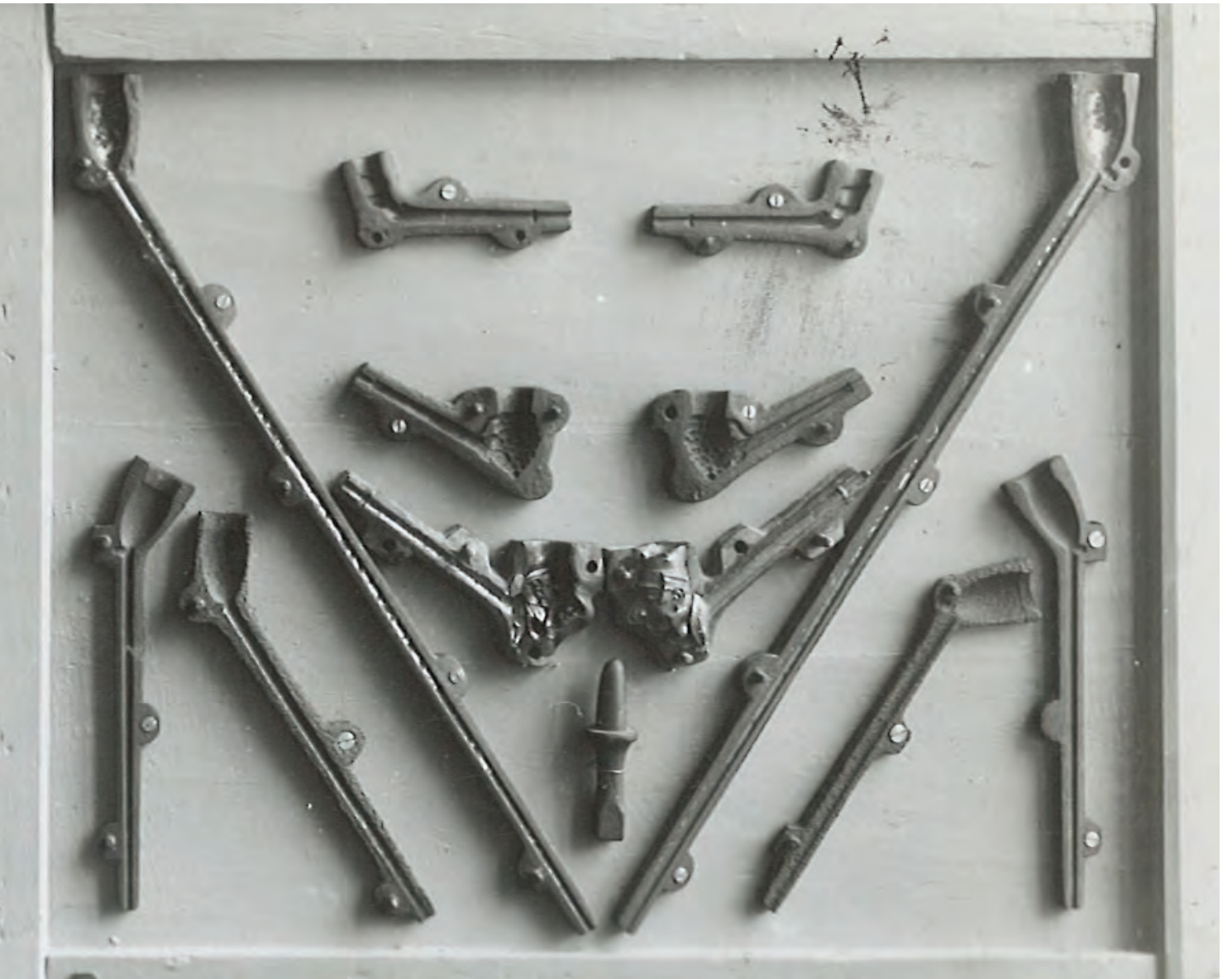
Het laatste artikel is tot stand gekomen met medewerking van het Musée de Nimy (Carrefour de la Céramique), waar mij toegestaan werd alle vitrines te openen, pijpen te fotograferen en ik ook de beschikking kreeg over een aantal documenten en foto's, waardoor de pijpennijverheid in Nimy, Maisières en Mons gedocumenteerd kon worden. De geschiedenis en de producten van vier belangrijke fabrieken, Scouflaire, Nihoul, Croquet en van Gundenberghe worden hierin belicht. Ook in dit centrum zijn pijpen voor de sociale strijd gemaakt, waaronder het vrouwenkiesrecht (Suffrage Universel).

Tot slot zijn twee gelegenheids pijpen van Thres-Knoedgen uit Luik, die gebeurtenissen uit de Krimoorlog uitbeelden en foto's uit de fabriek van Daniel Verheyleweghen uit Andenne opgenomen. Ik wens u veel lees- en kijkplezier toe.

Ruud Stam

Mallen van de fabriek van Daniel Verheyleweghen.

Waarom de ontwikkeling van de pijpennijverheid in België zo anders was als die in Nederland

Ruud Stam

Inleiding

In de 17e en 18e eeuw kwam de pijpennijverheid nauwelijks echt tot ontwikkeling. Pas aan het einde van de 18e eeuw beginnen er wat grotere bedrijven te ontstaan die langzamerhand wat betere producten gingen afleveren. Pas halverwege de 19e eeuw komt de Belgische pijpennijverheid tot ontwikkeling. De Belgische pijpenmakers oriënteren zich dan deels op de Nederlandse en deels op de Franse voorbeelden. Het is opmerkelijk dat deze ontwikkeling zo anders is dan die in Nederland. In dit artikel zal geprobeerd worden om aan de hand van een aantal factoren deze afwijkende ontwikkeling te verklaren.

1.1. De economische toestand in de Zuidelijke Nederlanden in de periode tot 1830.

De Spaanse Nederlanden.

De economie van de Spaanse Nederlanden teerde in de 17e eeuw nog sterk op haar ontwikkeling in de 16e eeuw. Tot ca 1660 trekt de nijverheid nog enigszins aan. Het Prinsdom Luik en de grote steden zoals Antwerpen, Brussel en Gent, kende de meeste voorspoed. Daar bloeide bijvoorbeeld de kant en de diamantindustrie. Na 1660 verzwakt de economie, vooral in de andere delen van de Zuidelijke Nederlanden geleidelijk en neemt het elan, naarmate de

eeuw vordert, steeds meer af. Niet alleen de sluiting van de Schelde in 1585 en de ongunstige voorwaarden van de vrede van Münster uit 1648 die de Hollandse handel bevoordeelde, maar ook de houding van de Spaanse machthebbers waren factoren die de economische verzwakking veroorzaakten. Van de onbekwame Filips IV en de zwakzinnige Karel II ging weinig leiding uit. Corruptie en hoge belastingdruk verzwakten de economie. De dubbele taak van de mercantilistische staat, het tegengaan van vreemde concurrentie en het weerbaar maken van eigen handel en nijverheid, is door het Spaanse bewind onvoldoende ingevuld om de bedrijvigheid en de handel te beschermen. In de omringende landen gebeurde dit wel, waardoor vooral naar Spanje kon worden uitgevoerd en niet naar de omliggende landen. In de periode 1601 tot 1713 kenden de Spaanse Nederlanden veertig jaar vrede en, direct of indirect, twee en zeventig jaar oorlog, gepaard gaande met brandschattingen en hoge afdrachten voor de kosten van de oorlogen. Ook de, door het centrale bewind in stand gelaten, macht van de steden was een grote belemmering voor de handel en nijverheid. Stapelrecht, verplichting tot lastbreken en tolleren remden de economische ontwikkeling. De belemmeringen, de armoede, het teruglopend elan en het feit dat in de Zuidelijke Nederlanden minder werd gerookt dan in de Hollandse gewesten waren geen goede voorwaarden voor het tot stand komen van een eigen pijpenindustrie van enige allure onder het Spaanse bewind.

Afb. 1. "Tom Pouce" van Wingender-Knoedgen, Chokier, ca 1850, "Faust" en onbekend figuur van Wingender Freres, Chokier, laatste kwart 19e eeuw.

De Oostenrijkse Nederlanden.

In 1713, toen de Vrede van Utrecht een einde maakte aan de Spaanse Successieoorlog kwamen de Zuidelijke Nederlanden onder Oostenrijks bewind. Pas na de Oostenrijkse Successieoorlog, die in 1748 eindigde met de Vrede van Aken, kreeg Maria-Theresia haar handen vrij tegenover de Verenigde Provinciën en kwam er langzaam verbetering in de economische toestand van de Oostenrijkse Nederlanden. Haar regeringsperiode en die van Joseph II werden gekenmerkt door verlichting, centralisatie, absolutisme en een krachtig bestuur. Met name door het doelbewuste, stapsgewijze optreden ten aanzien van de douanepolitiek werd een flink deel van de achterstand op mercantilistisch gebied ingehaald. Ook kwam er steun voor nieuwe bedrijven en werden monopolies en feodale rechten veelal afgeschaft. Tot slot waren ook de verbeteringen van de infrastructuur en de verbetering van de toegang tot en de vergroting van de haven van Oostende factoren die bijdroegen aan de opbloei van de Zuidelijke Nederlanden. De handel profiteerde hier sterk van. De handelsbalans met bijvoorbeeld de grootste handelspartner, Frankrijk, verbeterde aanzienlijk¹. Op het gebied van de pijpennijverheid zien we een verhoogde activiteit en aan het einde van de 18e eeuw de eerste stappen naar kwaliteitsbewuste productie en export.

Afb.2. "De rentenier", derde kwart 19e eeuw en "de lans knecht", Wingender-Knoedgen, Chokier, ca 1850.

De Franse tijd.

Eind 1794 werden de Zuidelijke Nederlanden definitief bezet en gingen vanaf 1 oktober 1795 deel uitmaken van de Franse Republiek. In de Franse tijd werd het begin van de industriële revolutie duidelijk zichtbaar. Hierdoor werd België het eerste land op het vaste land van Europa waar de industrie zich begon te ontwikkelen op een wijze zoals die uit Engeland reeds bekend was. Ook de verdere afschaffing van privileges en van economische autonome bevoegdheden van lagere overheden droeg bij aan de verdere economische ontwikkeling. Voorts leverde de inlijving bij Frankrijk kansen op voor de afzet naar de beschermde Franse afzetmarkt. Daarentegen was de handel met Engeland ten tijde van het Directoire in de periode 1796–1798 onmogelijk en viel de handel met Holland met ruim een kwart terug². De heropende haven van Antwerpen groeide in de periode 1795-1806 snel³. Na ca 1805 gaan de kosten van de oorlogvoering zwaar op de economie drukken. Het Continentale Stelsel van 1806 belemmerde de export overzee aanzienlijk. De economische malaise van het keizerrijk na 1811 werkt in de Katholieke Nederlanden sterk door. De haven van Antwerpen was nog slechts een oorlogshaven. De pijpennijverheid concentreerde zich aanvankelijk in een kleiner aantal centra maar begon aan het einde van de Franse periode aan een snelle opmars, die onder Koning Willem I zou worden voortgezet. De economisch gemiddeld gunstige ontwikkeling in de Franse periode had het elan versterkt en zal de vraag naar betere pijpen onder een breder deel van de bevolking zeker hebben gestimuleerd. Door een aantal pijpenmakers werd op deze vraagverandering ingespeeld.

De Nederlanden onder een gezag.

Op 16 maart 1815 werd Koning Willem I gekroond tot koning der Nederlanden en was de nieuwe eenheidsstaat omvattende de XVII Provinciën der Nederlanden en het Prinsdom Luik, een feit. De inspanningen voor de aanleg van kanalen had voor de Zuidelijke Nederlanden gunstige gevolgen. De reeds ten tijde van de Franse overheersing op gang

gekomen industriële revolutie zette zich voort. Het gemiddelde reële loon steeg⁴. De haven van Antwerpen groeide aan het einde van deze periode uit tot de machtigste haven van het Verenigd Koninkrijk⁵. Hoewel veel van de stimuli voor de economische ontwikkeling aan de Zuid-Nederlandse pijpennijverheid voorbij gingen, kan gesteld worden dat, de verandering van het economische klimaat, in samenhang met de reeds in gang gezette kwaliteitsverbetering van het product, leidde tot een verder vergrotende vraag naar in de Zuidelijke Nederlanden geproduceerde pijpen. Dit had vooral in de tweede helft van de regeerperiode van Koning Willem I een gunstige ontwikkeling van de pijpenproductie in het latere België in zowel kwantitatieve als kwalitatieve zin tot gevolg. Bovendien konden de Belgische pijpenmakers nu ook naar onze koloniën hun pijpen uitvoeren zonder extra heffingen.

1.2. De pijpenproductie tot 1830

Uit de thans bekende archief gegevens valt af te leiden dat de pijpennijverheid in België in 1637 in Luik begon⁶. Ook in Namen (1639), Bouvignes (1639), Doornik (1639), Schoten (1644) en Gent (1665) ontstaan pijpenmakerijen. Voor een flink deel zijn het pottenbakkers en handelaren die hun bedrijf uitbreiden met het maken van pijpen. Allen werkten voor zover te overzien voor de lokale markt en produceerden zeer vermoedelijk groffe pijpen. Het waren kleine bedrijven. Er was weinig elan en dus weinig kwaliteitsvraag die tot een kwalitatief hoogwaardige productie aanleiding gaf. Toestemming voor het oprichten van een pijpenmakerij duurde vaak lang en werd ook vaak geweigerd. Gedurende de 17e eeuw starten nog een aantal pijpenmakers. Sommige werken slechts korte tijd. Het aantal centra van pijpennijverheid neemt tegen het eind van de 17e eeuw af, in lijn met de verzwakende economische situatie. Bouvignes en Namen vallen af en alleen in Luik en Doornik blijft een pijpennijverheid bestaan. In totaal beginnen 9 ondernemers in en rond Luik in de 17de eeuw⁷. In Namen komt pas weer in 1700 een bedrijf op gang. In Doornik zijn in de hele 17e eeuw slechts enkele bedrijven actief. In de Zuidelijke Nederlanden heeft geen pijpen-

Afb. 3. Knoedgen, Bree en Wingender Freres, Chokier, laatste kwart 19e eeuw en "Tom Pouce", Wingender-Knoedgen, Chokier, ca 1850.

makersgilde bestaan. Daarvoor was de nijverheid te verspreid over de verschillende delen van het land en was er mede door de onvoldoende onderlinge concurrentie weinig gerichtheid op kwaliteitsproductie. In feite is in de 17e en 18e eeuw slechts sprake van een marginale nijverheid. Van export van enige betekenis is in de 17e eeuw geen sprake. In de 18e eeuw neemt het aantal pijpenmakerijen toe en eveneens het aantal plaatsen waar pijpen worden geproduceerd. In de 18e eeuw starten pijpenmakers onder andere een bedrijf in: Luik, Andenne, Namen, Roeselare, Doornik, Mons, Mariemont, Malines, Brussel, Kortrijk, Hasselt, Antwerpen, Brugge, Gent, Olmen, Lier, Schaffen, Balen en Zemmer (thans in Duitsland gelegen).⁸ Slechts enkele bedrijven bereikten enige stabiliteit en een wat grotere omvang, zoals de bedrijven van Charles Claessens en Egbert Haersevoort, met 10-30 werknemers, in de jaren zestig van de 18e eeuw in Antwerpen. Ook het bedrijf van Michel-Joseph Petit in Tournai was een van de betere bedrijven. De derde generatie Petit, Charles Joseph, verplaatst in 1796 het bedrijf naar Mons.

Dit bedrijf groeide in het begin van de 19e eeuw uit tot een van de belangrijkste bedrijven van België. Uit de schaarse gegevens uit de Franse tijd valt op te maken dat de pijpennijverheid aanvankelijk weinig florerend was. Er werden nieuwe bedrijven gesticht in Andenne, Namen, Mons, Poperinge, Kortrijk, Maaseik, Tournai en Roeselare.⁹ Ook waren er rond 1800 twee pijpenmakers actief in Luik. Het totale aantal centra nam in de Franse tijd in Wallonië echter af.¹⁰ In Vlaanderen nam het aantal nieuwvestigingen toe. Goldberg noemt in 1814 pijpenfabrieken in Doornik, Gent, Namen, St. Servais en Ardennes op de rechter oever van de Maas.¹¹ In Andenne groeit het aantal pijpenmakersbazen het snelst (van twee in 1808 tot zeven in 1816) en begon deze plaats zich te ontwikkelen tot een centrum van pijpennijverheid. De groei van de nijverheid zal zeker ook bevorderd zijn door de invoerrechten die vanaf 1798 door het Franse gezag werden geheven op de Hollandse pijpen, waardoor de Hollandse pijpenmakers ernstig werden benadeeld. Ook werd de groei van de Belgische bedrijven bevorderd door de gemakkelijke afzet in Frankrijk omdat België toen een deel van Frankrijk was.¹² Anderzijds werd de afzet belemmerd door de teruggang van het roken door de hoge tabaksprijzen aan het einde van de Franse tijd.¹³

De kwaliteit van de pijpen die in de Oostenrijkse Nederlanden vervaardigd werden was over het algemeen slecht tot zeer slecht. Ze waren zeer

breekbaar, vaak vervormd, slecht afgewerkt en verkleurd. In 1770 stelt de adviseur Paradis van de Raad van Financiën een rapport op over de slechte toestand van de pijpennijverheid. Hij stelt daarin ondermeer dat de fabrieken niet welvarend zijn en dat deze niet zo'n complete productie hebben als de Hollandse. Een van de geheimen van de Hollandse pijpenfabrieken is volgens Paradis de samenstelling van de klei want de klei uit Andenne is te fijn en moet met minder fijne klei gemengd worden om even goede en mooie pijpen te kunnen maken als de Hollandse. De Belgische pijpenmakers mengen de klei niet zoals de Hollandse pijpenmakers dat wel doen met Keulse klei.¹⁴ Ook de manier waarop de Hollandse ovens gebouwd zijn en de manier waarop de Hollandse pijpenmakers de temperatuur kunnen controleren, het gebruikte water en de manier waarop de Hollandse pijpen worden vervaardigd noemt hij als oorzaken. De Belgische pijpenmakers bereiken om deze redenen niet de mate van perfectie van de Hollandse fabrieken.¹⁵ Een verzoek uit 1782 om de invoer van pijpen uit Holland in de Oostenrijkse Nederlanden te verbieden wordt afgewezen om reden van de slechte kwaliteit van de lokale pijpenproductie¹⁶: *"Indien de pijpen die men in ons land (de Zuidelijke Nederlanden) vervaardigde de kwaliteit en de schoonheid van deze van Holland zou benaderen, zou dit inderdaad een motief zijn om de transit (van Hollandse pijpen door de Zuidelijke Nederlanden)*

Afb. 4. Knoedgen, Bree, fantasie figuren, laatste kwart 19e eeuw.

te verhinderen. Maar het verschil is zeker zo groot als het verschil tussen slecht aardewerk en mooi porselein en ik geloof, dat de doorvoer van alle Hollandse pijpen geen schade zou berokkenen aan de kleine hoeveelheid die wij exporteren.” Ook over de kwaliteit van de pijpen van Egbert Haersevoort uit Antwerpen, die stelde dat hij eerste klas pijpen naar Amerika verzond, weten we door opgravingen in de kathedraal van Antwerpen, dat deze niet zo goed was als die van de fijne Goudse pijp, maar eerder overeenkomt met de groffe pijpen uit Gorinchem en Schoonhoven.¹⁷ Over kwaliteit van de pijpen in de Franse tijd is niet veel bekend. Dat de kwaliteit toenam moge uit een paar voorbeelden blijken. De bekendste fabriek in Andenne tijdens het Keizerrijk was de fabriek van François en Louis Winand. Zij merkten hun pijpen met W:S. Deze pijpen waren zeer gevraagd en werden geïmiteerd, wat een teken is dat de kwaliteit uitstak boven het gemiddelde.¹⁸ Pierre Heurter, eveneens uit Andenne, neemt in 1808 met succes deel aan een nijverheidstentoonstelling in Namen.¹⁹ Ook dit wijst op de ontwikkeling van een kwalitatief betere productie van gewone pijpen.

De in de Zuidelijke Nederlanden vervaardigde pijpen deden de Goudse pijpen dus nauwelijks concurrentie aan. Wel zullen de Gorinchemse en Schoonhovense pijpenmakers concurrentie ondervonden hebben door met name de pijpen van Haersevoort.²⁰ Omgekeerd waren de Hollandse kwaliteitspijpen in België zoveel meer in trek dat dit voor de lokale pijpenmakers heel nadelig was. Wel zijn er voorbeelden bekend van het goedkoop aanbieden van Hollandse pijpen om op die manier beginnende Belgische pijpenmakers uit de markt te drukken. Zo werden in Namen, om de in 1715 beginnende pijpenmaker Denison weg te concurreren, Hollandse en Luikse pijpen tegen de helft of minder van de gangbare prijs aangeboden.²¹ Verder is er het mooie verhaal van een schip geladen met Hollandse pijpen dat met opzet in 1765 bij Oostende door de Hollanders tot zinken werd gebracht om zo de lading tegen een zeer lage prijs in de stad te laten verkopen,

teneinde daar een beginnende pijpenmaker het werken onmogelijk te maken.²² Het is niet duidelijk wat het waarheidsgehalte van dit overgeleverde verhaal is. Vermoedelijk zegt dit verhaal meer over de concurrentiekracht van het Goudse product pijp dan over wat werkelijk plaatsgevonden heeft. Lading van voor de kust gezonken schepen werd verplicht in de stad verkocht. Het is zeker geen actie van de Goudse pijpenmakers geweest. Marktversturende acties werden wel door handelaren uitgevoerd.

Duidelijk is dat de eerste Belgische pijpenmakers al probeerden om de concurrentie van de Hollandse pijpen tegen te gaan. Zo beloofde de Luikse pijpenmaker Tyvaert in 1637 aan zijn compagnon Swymborne om geen Hollandse pijpen naar Luik te verhandelen.²³ Bovendien vraagt een aantal pijpenmakers in de 17e eeuw exclusieve rechten op het vervaardigen en verhandelen van pijpen en verboden op de invoer van pijpen. Gelet op de zeer slechte kwaliteit van de eerste Belgische producten bestond daartoe voor deze pijpenmakers ook de noodzaak. Echter het is onwaarschijnlijk dat lokale maatregelen de toestroom van Nederlandse pijpen

Afb. 5. België, onbekende fabrikant, laatste kwart 19e eeuw.

Afb. 6. Thres-Knoedgen, Luik, 1846.

wezenlijk zal hebben beïnvloed. In 1680 wordt een invoertarief van 5% van de waarde in de Spaanse Nederlanden ingesteld op alle soorten pijpen.²⁴ Ook deze heffing was onvoldoende hoog om de importen van de zo zeer geapprecieerde Nederlandse Pijp in de Zuidelijke Nederlanden te belemmeren. Ook in de 18e eeuw zijn er voorbeelden van protectionistische stedelijke politiek. Rond 1720 was er in Antwerpen bijvoorbeeld voor het eerst een pijpenmaker werkzaam. Deze kon echter niet tegen de Hollandse concurrentie op en verdween spoedig. Aan de Antwerpse pijpenmaker Jan van Boxcel werden in 1732 daarom door de stad Antwerpen voorrechten verleend, indien hij “soude comen te maecken de fabricq van pijpen” om de Goudse concurrentie tegen te gaan.²⁵ Ook werd om de productie van Egbert Haersevoort te beschermen, die zijn bedrijf in 1758 in Antwerpen begon, op de inkomende pijpen in Brabant een invoerheffing van 17 stuivers per gros geheven. Een zeer hoge heffing waarvan de Goudse pijpenmakers veel last hadden getuige een brief 1789 van het stadsbestuur van Gouda.²⁶ De Hollandse producten waren duurder door hun kwaliteit, transport, heffingen, tolgelden en invoerrechten, maar verkochten, vooral onder de meer gegoeden, beter dan de kwalitatief veelal laagwaar-

dige lokale producten. Sinds 1751 werden in de hele Zuidelijke Nederlanden 13 stuivers per gros aan invoerrechten geheven.²⁷ De invoerrechten werden echter massaal ontdoken, zoals ondermeer blijkt uit een order van de Oostenrijkse Keizer uit 1753, waarin strenge straffen werden gesteld op deze fraude.²⁸ Vanaf 1798 werd door het Franse gezag op de Hollandse pijpen een hoog invoerrecht van 17 stuivers per gros geheven, waardoor de Hollandse pijpenmakers ernstig werden benadeeld.²⁹

Concluderend kan worden gesteld dat in de 17e en 18e eeuw de kwaliteit van de pijpen die in de Zuidelijke Nederlanden werden vervaardigd zo slecht was dat hiervan geen directe concurrentie voor de Goudse kwaliteitspijp uit kon gaan en er dus veel Goudse pijpen werden ingevoerd. De voornaamste redenen dat er in België geen belangrijke pijpennijverheid in de 17e en 18e eeuw is ontstaan is dan ook te wijten aan de volgende factoren: -de economische situatie, -het ontbreken van grotere concentraties pijpenmakers waardoor onderlinge concurrentie ontbrak waardoor er geen stimulans was om betere pijpen te vervaardigen, - het niet plaatsvinden van de benodigde technologie-transfer.³⁰ Ook dit laatste is vermoedelijk veroorzaakt door de geringe omvang van de centra en de marginale verdiensten, waardoor de stimulans ontbrak om betere technologieën in huis te halen.

Afb. 7. Thres-Knoedgen, Luik, 1846.

De periode onder Koning Willem I laat een sterke opleving van de Zuid-Nederlandse pijpenijverheid zien. Het aantal plaatsen waar pijpen worden vervaardigd neemt fors toe. Een in 1820 van regeringswege ingesteld onderzoek naar de staat van het fabriekswezen laat echter zien dat de toestand van de pijpenmakerijen in het algemeen qua rentabiliteit verslechtert in de periode 1813 – 1819.³¹ Dit wordt vooral geweten aan (illegale) invoer van pijpen. Ook de export naar Frankrijk stopt en dit brengt een slag toe aan bedrijven in de provincies Namen (Andenne) en Henegouwen (Nimy en Mons). Anderzijds werd in deze periode de afzet in Holland gemakkelijker. Zo profiteerde onder andere de fabriek van Ritzen in Maaseik hiervan³² en later ook het bedrijf van Petit in Mons. Echter tegenover de vrije uitvoer naar Noord-Nederland stond dat er weer veel import van Hollandse pijpen was. Een ander voordeel voor de Belgische pijpenmakers was de vrije uitvoer naar de Nederlandse koloniën. De gehele periode 1815 – 1830 overziend is duidelijk dat er een enorme groei van het aantal pijpenmakerijen valt te constateren. Voor het overgrote deel zijn het kleine bedrijfjes met geen of een zeer beperkt aantal werknemers. Zo wordt over beide bedrijven in Brugge in 1819 opgemerkt: *Beide pijpenmakers wier arbeid echter zoo weinig betekent dat zij niet eenmaal een eigen oven hebben.*³³ Alleen in Henegouwen (Mons en mogelijk ook Nimy), Namen (Andenne) en in Limburg (Maaseik) komen grotere bedrijven voor met een omvang van enige tientallen werknemers. De verdiensten en vermoedelijk daardoor ook de lonen, staan onder druk. Veel bedrijfjes verdwijnen nakorteretijd weervan de markt. De kwaliteit van de geleverde producten is duidelijk beter dan in de 18e eeuw. De pijpenmakers oriënteren zich voor de vorm en kwaliteit van de pijp nog voornamelijk op Gouda als maatgevend productiecentrum. Niet alleen worden de vormen geïmiteerd maar soms komen regelrechte aanduidingen voor die de schijn van een Goudse kwaliteitsproduct moeten wekken. Zo merkt Chretien Pierre Guyson uit Poperinge de stelen van zijn pijpen met 'Gauda' en 'Verzil'³⁴ en merkte Malfait in Kortrijk met het Goudse merk de gekroonde WS en het Goudse

wapen op de zijkant van de hiel.³⁵ Bij de opgave van merken in 1819 wordt bij de fabriek van Petit opgemerkt dat hij zijn lange Hollandse pijpen merkt met WS en zijn lange 'Franse' met een leeuw.³⁶ De aandacht voor kwaliteit blijkt ondermeer uit de deelname van de twee voornaamste pijpenmakers aan industriële exposities. Zo exposeert Winand (Andenne) in 1824 in Tournai en behaalt een bronzen medaille.³⁷ De pijpen van Petit (Mons) waren volgens de jury van de nijverheidsexpositie van 1825 te Haarlem van goede kwaliteit. Bovendien vermeldt de jury dat Petit allerhande soorten Duitse pijpen produceerde om de invoer van pijpen uit Duitsland (Westerwald) tegen te gaan.³⁸ Dit laatste is opmerkelijk omdat dit gegeven laat zien hoe sterk de Duitse concurrentie uit het Westerwald werd ervaren.³⁹ Concluderend kan gesteld worden dat in de periode dat België tot ons koninkrijk behoorde de pijpenijverheid nog steeds zeer verdeeld over geheel België gevestigd was. Slechts enkele grotere bedrijven weten een kwalitatief hoogwaardige productie te realiseren die geënt is op de Goudse voorbeelden.

2.1. De economische ontwikkeling na de onafhankelijkheid.

België ging onder het bestuur van de beide Leopolds en van Koning Albert sterk vooruit, vooral op industrieel gebied. Daaraan hebben de textielindustrie in Vlaanderen en vooral de ijzerindustrie en de kolenmijnen in Wallonië en het dichte spoorwegnet veel bijgedragen. Antwerpen werd, na een sterke teruggang in de jaren 1830 – ca 1843, een belangrijke transitohaven en tussen 1843 en 1880 de eerste haven op het Europese continent.⁴⁰ De eerste jaren van de Belgische onafhankelijkheid bracht nog weinig voorspoed en dus ook voor de pijpenmakers. De hoge tolmuren in Europa, de teloorgang van de lijnwaadindustrie en de koloniale stelsels waren voor een klein land als België ongunstig. Pas vanaf het midden van de 19e eeuw neemt de conjunctuur overal ter wereld een gunstige wending. Het economisch hoogtij duurt tot 1873. België profiteert hier sterk van, sterker dan Nederland.

Afb.8 (links); J. Knoedgen, Bree, laatste kwart 19e eeuw. "Duchesse de Brabant" uit Franse mal van Goujon (a Paris) die via Wingender in handen kwam van Knoedgen.

Afb.9 (rechts); "Abd-El-Rahman" emir en onderkoning van Spanje. Werd in 732 bij Poitiers door Charles Martel verslagen.

Vanaf 1863 stijgt het bruto binnenlands product per hoofd van de bevolking in België boven dat van Nederland uit. Het blijft in België hoger liggen tot aan de Eerste Wereldoorlog.⁴¹ De dynamische burgerij gebruikt haar politieke macht om door een combinatie van liberale denkbeelden, dirigistische interventies en lage lonen van de arbeiders de economische ontwikkeling te stimuleren.⁴² Het Waalse deel heeft een duidelijk economisch overwicht. De in 1873 inzettende economische crisis had zijn dieptepunt in 1895. De groei in België bleef in deze periode iets achter bij Nederland. De terugkeer naar economisch protectionisme in Europa en Amerika beperkt de export. Na 1895 laat de economie een versterkte groei zien. De Eerste Wereldoorlog maakt hier een einde aan. De Belgische pijpenindustrie laat in de 19e eeuw wisselend succes zien. In de tweede helft van de 19e eeuw wordt de grootste productie en export bereikt. Na de Eerste Wereldoorlog gaat de pijpennijverheid gestaag terug als gevolg van de veranderende rookgewoonten.

Andenne, Bree, Brugge, Bury, Chokier, Flémalle-Grande, Gent, Geraardsbergen, Herstal, Izegem, Jemeppe, Jumet, Luik, Maaseik, Maisières, Mechelen, Mons, Mont-sur-Marchienne, Nimy, Quaregnon, Roux, en Saint Symphorien.⁴³ Voor een deel zijn dit marginale bedrijven die slechts kortere tijd bestaan en weinig of geen werknemers in dienst hebben. Een aantal pijpenmakerijen groeit echter uit tot een groot bedrijf. Het zijn veelal juist deze bedrijven die een langer leven beschoren zijn.

Ritzen, Maaseik	1810-1861
Winand, Andenne	1800-1847
Knoedgen-Frères / Trees, Luik	1843-1930
Heurter / Leonard, Andenne	1768-heden
Wingender, Chokier	1834-1930
Leveque, Andenne	1830-1944
Knoedgen, Bree	1853-1928
Barth, Andenne	1855-1885
De Bevere, Kortrijk	1825-1950
Nihoul, Nimy	1819-1920
Petit, Mons	1796- ca 1875
Scouflaire, Nimy	1834-1918

2.2. De ontwikkeling van de pijpennijverheid na 1830

Ook na 1830 worden er in tal van plaatsen nieuwe pijpenmakerijen opgericht. Dit gebeurt o.a. in: Ahin,

Als belangrijke pijpenmakerijen zijn te noemen:⁴⁴ In onderstaande tabel is een overzicht gegeven van de ontwikkeling van de pijpennijver-

heid op basis van officiële statistieken.⁴⁵

Provincie / plaats	1819 (Meulen)	1819 (Brugmans)		1846		1848	1896			1910		1926		1930	
	A	A	W	A	W	A	A	W	A	W	A	W	A	W	
Antwerpen		5	18												
Antwerpen	1														
Mechelen	1			2	2	+									
Lier	3			2	7										
West-Vlaanderen		8	18											1	35
Brugge	2			1	4										
Thielt	1														
Roeselare	3			2	19		3	3	1	3					
Poperinge	1			2	7	+			1	3					
Kortrijk	2			1	4	+	1	31	1	48	1	24			
Vlamertinghe	1			2	2	+									
Izegem				1	3										
Yperen							4	6							
Oost-Vlaanderen		7	2												
Gent	8			4	4		4	5							
St. Nicolaas	1					+									
Geeraardsbergen	1					+									
Wetteren									1	1					
Limburg		1	?												
Maaseik	1			1	17	+									
Bree							1	30	1	40					
Zuid-Brabant		1	7											1	3
Molenbeke	1														
Luik⁴⁷		2	3												
Luik	2			1	24	+	1	18	(1)	(20)					
Seilles / Ben Ahin	1			2	10	+									
Huy				1	7	+									
Chokier				1	16		1	48	(1)	(20)					
Namen		11	82											2	24
Namen	5			6	13	+									
Andenne ⁴⁸	4			9	115	+	2	16	3	18	1	21			
Andenelle	1														
Flawinne Mettet				2	1										
Sclayn						+									
Henegouwen		5	57											1	4
Tournai	2														
Mons	1			1	86	+									
Nimy-Maisières	2			4	117	+	3	42		3	23				
Casteau	1					+									
Soignies						+									
Hautrage						+									
Quaregnon						+									
Jumet							1	-							
Totaal			187		458			199		156		45			66

A = aantal bedrijven ; W = aantal werknemers inclusief kinderen en leidinggevenden voor zover opgegeven.

Ontwikkeling pijpenijverheid in de 19e eeuw.⁴⁶ Bovenstaande tabel laat zien dat de uitstoot onder de kleine bedrijven het sterkste was en de grotere bedrijven het beste konden overleven. Dit is niet verwonderlijk in een markt waar een steeds groter beroep werd gedaan op de differentiatie van het

product, steeds meer niche markten ontstonden en de consument steeds kritischer werd t.a.v. de kwaliteit van de pijp waaruit hij rookte en waarmee hij zijn zelfexpressie kon tonen.⁴⁹ Dit betekent dat bedrijven om te overleven een breed pakket aan pijpen moesten aanbieden, flexibel moesten

inspelen op de grillen van de markt, snel grote hoeveelheden moesten kunnen leveren en kennis van marketing (avant la lettre) even belangrijk was als technische kennis. Alleen bij grotere bedrijven kon dit worden gerealiseerd. Immers zij konden hun arbeidskrachten flexibel inzetten, hadden voldoende kapitaal en hadden een bedrijfsleiding die zich bezig kon houden met management, verkoop en ontwikkelingen in de buitenwereld. Dit laatste was alleen mogelijk doordat winst werd gemaakt over een groter afzetvolume en op de duurder pijpen een hogere winstmarge veelal haalbaar was. De 19e eeuwse grotere pijpenmakerijen hadden veelal tussen de 30 en 50 werknemers. Alleen Barth uit Andenne had langere tijd rond de 110 werknemers. In feite zijn de grotere Belgische bedrijven dus relatief bescheiden van omvang en zullen ook niet alle voordelen van een groot bedrijf steeds gerealiseerd zijn. De omvang van twee Noord-Franse Fabrieken was bijvoorbeeld veel groter. Zo had Gambier (Givet) rond 1865 ca 360 en in 1875 zelfs 550 werknemers. De aantallen werknemers van Fiolet (St.-Omer) mag op basis van de productiecijfers op zeker 1,5 keer die van Gambier worden gesteld.⁵⁰

Geheel passend in de lijn van de vorming van grote bedrijven zijn de patenten, die vooral in de tweede helft van de 19e eeuw internationaal door pijpenmakers werden gebruikt, om hun producten voor namaak te beschermen op eigen en buitenlandse markten. Vooral Charles Crop & Sons uit Londen maakte hier veel gebruik van, maar ook Franse pijpenmakers als Fiolet en Gambier en de Duitse pijpenmaker Julius Wingender uit het Westerwald lieten meerdere modellen beschermen.⁵¹ Wingender

-Knoedgen uit Chokier was een van de weinige Belgische firma's die in april 1858 een pijp liet patenteren op basis van de 4 jaar eerder tot stand gekomen patentwet van 24 mei 1854. Het betrof een figurale pijp die de rook door de mond kon uitblazen.⁵² Dus ook hier zien we dat het slechts een van de allergrootste bedrijven is die een patent aanvraagt.

In de 19e en 20e eeuw speelde de internationale concurrentie een belangrijke rol. Vooral Nederland en later ook Frankrijk waren grote leveranciers van kleipijpen op de Belgische markt. Voorts was ook de Duitse concurrentie aanzienlijk wat ondermeer blijkt uit een paragraaf over de kleipijpenproductie in een publicatie van het Bureau Commercial ter gelegenheid van de 'Exposition Universelle et Internationale Liège 1905', waar opgemerkt wordt: 'Nos producteurs ont surtout à lutter contre la concurrence allemande'.⁵³ Dat de hoge importtarieven als belemmerend ervaren werden blijkt uit het feit dat Petit in 1835, ter gelegenheid van de Brusselse nijverheidstentoonstelling zich beklaagt over de hoge tarieven van de omliggende landen.⁵⁴ Ook probeerden bedrijven de importbelasting te ontlopen door aan beide zijden van de grens een bedrijf te hebben. Een voorbeeld is Scouflaire dat in Nimy (B) en Onnaing (Fr) vestigingen had.

Het belang van de bedrijven wordt vaak weerspiegeld in de deelname aan diverse nijverheids- en wereldtentoonstellingen.

Opvallend is het ontbreken op deze tentoonstellingen van Trees, Knoedgen, Leveque, Heurt-

bedrijf	plaats	tentoonstelling	waardering	Omvang bedrijf
J. Bogaert	Brugge	Brussel 1830	-	Zeer klein
P.C. Guyson	Poperinge	Gent 1820	-	Vrij groot
De Bevere	Kortrijk	Brussel 1841	Eervolle vermelding	Klein
F. J. Ritzen	Maaseyk	Brussel 1841	Bronzen medaille 1 ^e klas	Groot
C. J. Petit	Mons	Haarlem 1825	Meest eervolle vermelding	Groot
idem	Mons	Brussel 1830	-	-
idem	Mons	Brussel 1835	Pijpen zo mooi als uit Gouda, Bronzen medaille 2 ^e klas	-
idem	Mons	Bergen 1851	Mooiste en meest complete	-
J-B. Nihoul	Nimy	Brussel 1841	Bronzen medaille 2 ^e klas	Groot
		Bergen 1851	-	
L. Winand	Andenne	Gent 1820	Eervolle vermelding	Groot

Deelname van pijpenmakers aan nationale tentoonstellingen, gerangschikt per provincie.⁵⁵

er, Scouflair en Wingender. Anderzijds is de deelname van Jean Bogeart nauwelijks te begrijpen. Dit bedrijf was zo onbeduidend dat de pijpen niet gemerkt werden en de pijpen bij een pottenbakker gebakken werden. ⁵⁶Ook de deelname van De Bevere in 1841 is verwonderlijk. Het bedrijf was toen nog klein en nadat het was uitgegroeid tot een van de grootste bedrijven nam het aan geen van de exposities meer deel. Drie Belgische pijpenmakers namen deel aan wereldtentoonstellingen en andere grote internationale exposities. Dit waren Desiré Barth uit Andenelle, M. Wingender uit Chokier en Levêque uit Andenne. ⁵⁷

- Barth nam deel aan Dublin, 1862; Londen, 1862; Dublin, 1865 (eervolle vermelding); Parijs, 1867 (eervolle vermelding); Londen, 1871; Philadelphia, 1876; Parijs, 1878.
- Wingender nam deel aan Santiago di Chili, 1875; Philadelphia, 1876; Parijs, 1878 (bronzen medaille); Amsterdam, 1883.
- Levêque nam deel aan de expositie in Parijs van 1878.

In Philadelphia nam Wingender deel met lange 'Goudse' modellen. Deze waren echter korter en minder fijn afgewerkt dan de pijpen van Goedewaagen.⁵⁸ Wingender merkte sommige pijpen⁵⁹ naar aanleiding van de wereldtentoonstelling in Parijs van 1878 op de steel met de tekst: "W.F. medaille / a Paris 1878". Dit waren de pijp met de hagedissen en de matrozenkop. Aangenomen mag worden dat de fabrieken vanwege hun grote export aan deze internationale tentoonstellingen hebben deelgenomen. Opvallend daarbij is dat de deelname aan de wereldtentoonstellingen valt in de periode dat vanuit België het grootste volume aan pijpen werd uitgevoerd. Opvallend is ook dat op geen van de tentoonstellingen de Belgische pijpen een zeer hoge waardering oogsten.

De productie en de export van D. Barth verdient hier apart vermeld te worden vanwege de uitzonderlijk krachtige ontwikkeling die het bedrijf doormaakte en omdat dit grootste bedrijf van België precies in

Afb. 10. Opgegraven pijpen Desiré Barth, Andenne. De pijp met kangoeroe was bestemd voor de Australische markt. Tweede helft 19e eeuw.

de periode tussen de statistieken van 1846 en 1896 zich ontwikkelde, waardoor hier geen cijfers van bekend zijn. In het in 1855 opgerichte bedrijf produceerde Barth reeds in 1862 ca 1000 gros pijpen per week.⁶⁰ Hij verkocht zijn pijpen voor 1-10 franc per gros.⁶¹ In het officiële Belgische rapport over de wereldtentoonstelling in Parijs van 1867 wordt vermeld dat Barth in dat jaar 100-120 werknemers in dienst heeft en per week 900-1000 gros produceert (dus 129.600 tot 144.000 stuks) waarvan een vijfde deel geëxporteerd werd.⁶² Voorts vermeldt ditzelfde rapport dat Barth zijn eervolle vermelding te danken heeft aan zijn goede kwaliteit en gematigde prijzen. In het rapport van de Belgische vertegenwoordiging bij de wereldtentoonstelling in Londen van 1871⁶³ wordt vermeld dat Barth 110 arbeiders in dienst heeft en per jaar 50.000 gros pijpen (ca 7,2 miljoen stuks) produceert.⁶⁴ 80% hiervan wordt geëxporteerd naar Australië, Guinee en Californië. Een specialiteit van Barth was een korte pijp gedecoreerd met schubben voor Californië.⁶⁵ Naast fraaie pijpen produceerde hij, zoals uit opgravingen blijkt ook extreem eenvoudige pijpen.⁶⁶ We zien dus dat Barth bij een kennelijk teruglopende binnenlandse markt het volume van zijn productie in stand weet te houden door het aandeel dat geëxporteerd wordt fors op te voeren. Barth stopt in 1885 met de productie. Uit bovenstaande tabel blijkt dat in Andenne in 1896 nog slechts twee pijpenmakerijen over zijn met 16 werknemers. Kennelijk is de expansie van Barth

ten koste gegaan van andere bedrijven in Andenne. De opkomst van de Bruyère pijp en de sigaret zijn de bekende factoren die de neergang van de klei-pijp bewerkstelligen. Toch blijft in België de productie van kleipijpen nog relatief lang op een redelijk niveau gehandhaafd. De Amerikaanse Burgeroorlog, de daarop volgende financiële crisis en de verhoging van de Amerikaanse invoerrechten aan het einde van de 19e eeuw zijn factoren die de nijverheid sterk beïnvloeden. Ook de voortdurende concurrentie van Franse, Nederlandse en Duitse pijpenmakers blijft een factor van betekenis. Echter pas de Eerste Wereldoorlog en de crisis van de jaren dertig zorgen ervoor dat de grootste bedrijven stoppen. Kort na de eerste wereldoorlog is een korte opleving zichtbaar, die meer te maken heeft met het aanvullen van tekorten op elk terrein dan met een structurele opleving. De nijverheid maakt gebruik van de nationalistische gevoelens en de vreugde over de bevrijding door een aantal politieke pijpen uit te brengen. Ook de productie van schiettentpijpen en -figuren kan de terugloop in de productie niet compenseren.⁶⁷ Als voornaamste bedrijf blijft na 1930 De Bevere over, die toen nog

ca. 10.000 gros per jaar produceerde.⁶⁸ Heurter is dan inmiddels ook reeds gestopt. De productie, die voor een flink deel uit schiettentartikelen bestaat wordt door Leonard overgenomen. Het bedrijfje is dan heel klein geworden, maar weet zich te handhaven tot de dag van vandaag. Thans legt het zich toe op een toeristische functie.⁶⁹ De Bevere groeide in de periode na de Eerste Wereldoorlog meer dan andere bedrijven, maar bereikte niet meer de omvang van 1910. Tijdens de Tweede Wereldoorlog heeft de Bevere veel te leiden door gebrek aan grondstoffen en arbeiders en door boetes, confiscaties en bomschade. Het bedrijf stopt in 1950. Een werknemer van De Bevere, Gustav Laporte neemt een deel van het gereedschap over en begint een eigen bedrijf, dat hij in 1954 naar Kuurne verplaatst. In 1965 neemt Frans Van Overschelde het bedrijfje over.⁷⁰ Een andere werknemer van De Bevere zet in Schoten het bedrijfje 'De Kroon' op dat van 1947 tot 1961 kleipijpen produceert.⁷¹ In 1989 zet John Hinds nog een bedrijfje op in Menen dat kort daarop weer verdwijnt en een slechte kwaliteit pijp bij gebrek aan kennis aflevert. Alle pijpenmakerijen die na de Tweede Wereldoorlog opgezet

Afb. 11. Wingender Frères, Chokier, laatste kwart 19e eeuw. Onderaan pijp als eerste prijs voor een wedstrijd hanenkraaien "Le Coq Chanteur - 1er prix".

zijn werken voornamelijk voor de lokale markt.

2.3. De ontwikkeling van het assortiment.

De vormoriëntatie van de Belgische pijpenmakers tot aan de Belgische onafhankelijkheid was sterk gericht op de Goudse pijp en bovendien waren er Duitse (Westerwald) en Noord-Franse (Pas de Calais) invloeden zichtbaar. Na de opkomst van de Franse figurale pijp ontstaat in de 2e helft van de 19e eeuw in België een dubbele oriëntatie, waarbij zowel aangesloten wordt op Goudse langstelige modellen als op de Franse figurale pijp. Dit is ondermeer zichtbaar aan de vele kopieën van succesvolle Franse modellen. De meer Duits georiënteerde figurale pijpen gaan een steeds onbeduidender aandeel innemen. Bovendien komen veel algemene internationale modellen in het assortiment. De korte modellen, die beter pasten bij het zich versnellende levensritme van de 19e eeuw kwamen steeds meer in trek. Reeds in het tweede kwart van de 19e eeuw begon in Frankrijk de opmars van de figurale pijp. De originaliteit, raffinesse en afwerking van deze pijpen was onovertroffen en behoort tot de fraaiste en fijnzinnigste van wat op dat gebied vervaardigd is. De vormgeving werd sterk beïnvloed door de Franse traditie van de beeldhouwkunst. Beroemde personen uit het openbare leven, zoals politici, beeldende kunstenaars, acteurs, maar ook historische en mythologische figuren en dieren staan model voor de duizenden verschillende pijpenkoppen. Dit paste in het Franse klimaat dat in die tijd sterk gericht was op authenticiteit en vernieuwing maar paste bovendien bij de belangrijke plaats die de mannelijke rookcultuur⁷² innam, waarbij engagement met de maatschappij met een figurale pijp gedemonstreerd kon worden.⁷³ In geen enkel land is de kwaliteit van de figurale Franse pijp geëvenaard. Waar de betere Franse pijp gekenmerkt wordt door originaliteit en authenticiteit, is in België in sterke mate imitatie van het Franse voorbeeld zichtbaar. Vaak slechter van vormgeving, maar wel met zorg afgewerkt. Vooral het uitbundig toepassen van glazuur is opvallend. De lage productiekosten in België, door lage loonkosten en de aanwezigheid van klei en brandstoffen in het gebied, lieten meer ruimte voor deze afwerking dan in de omringende

productiecentra. Toch breekt de Belgische figurale pijp in het buitenland niet door en blijft België in de 19e en 20e eeuw overwegend een netto importerend land voor kleipijpen. De geringe artistieke vernieuwing van de Belgische pijp en de afwerking met veel kleuren die een wat kitscherige indruk maakt, zal hier mede debet aan zijn.⁷⁴ De afzet op de binnenlandse markt van de betere figurale pijp was in het algemeen gericht op de meer welgestelden. In 1912 was de prijs, bij huis aan huis verkoop, van een gewone pijp 4 centimes. Een eerste klas pijp 5 centimes en een fraaie figurale pijp 10 centimes. In de Borinage (de arme mijnstreek) gold het roken van zo'n pijp nog als een exorbitante luxe en iedereen die een "Jacob", een "Napoleon" of een "Leopold II" had werd nagewezen.⁷⁵

Afb. 12. Jacques Henri Antoine Trees, Grivegnee, ca 1885-1895. Julien d'Andrimont, burgemeester van Luik (1867-1870 en 1885-1891).

Een nauwkeuriger blik op het palet van de Belgische productie leert bovendien dat in het segment van de duurdere figurale pijpen weinig afbeeldingen voorkomen van contemporaine personen die in het buitenland een voorname positie innamen. Bij de Franse pijpen komt het afbeelden van hedendaagse vooraanstaande personen, zoals politici, in de 2e helft van de 19e eeuw op.⁷⁶ In België wordt wel een aantal van deze modellen nagebootst, maar worden nauwelijks internationaal belangrijke per-

sonen afgebeeld die niet reeds eerder door de Franse Pijpenmakers zijn weergegeven. Voor de interne markt wordt wel een aantal Belgische personages afgebeeld die op dat moment een rol van betekenis speelden, zoals de geliefde burgemeester van Luik, Julien d'Andrimont (1867-1870 en 1885-1891) of de romanschrijver Hendrick Conscience (1812-1883). Zo lijkt de duurdere Belgische pijp slechts gemaakt voor de eigen markt, sluit deze aan bij het Belgisch nationalisme en ontbreken de typische modellen die voor de export geschikt zijn. Hiermee ontbeert de nijverheid tevens de boegbeeldfunctie in het buitenland van deze pijpen. Met name geldt dit voor de export van de luxe pijpen in Europa en voor een klein deel ook in Noord-Amerika. Anders is het met de eenvoudige figurale pijp. Deze is, als aardig rokertje met veelal een op de internationale doorsnee smaak georiënteerde vormgeving, af te zetten op de binnenlandse en de buitenlandse markt. In het buitenland zal met name met Engelse en Duitse pijpen uit het Westerwald de hevigste concurrentieslag geleverd moeten worden. De eenvoudige en de traditionele pijpen kunnen zowel in het binnenland als in het buitenland worden afgezet bij respectievelijk de armere en de meer traditionele rokers. België heeft nooit een vooraanstaande exportpositie kunnen opbouwen. Op de markt van de dure figurale pijp ontbrak originaliteit, verfijning en oriëntatie op internationaal leidende personen en gebeurtenissen. De relatief lage kostprijs kon zo niet worden uitgebuit. Voor de eenvoudige pijpen gold dat daar de concurrentieslag reeds zeer hevig was en de productiekosten t.o.v. het goedkoop produ-

cerende Duitsland waarschijnlijk niet lager waren. De relatief kleine Belgische bedrijven waren niet in staat om de grote exportorders op een geregelde basis te produceren. Alleen Barth realiseerde een grote export, voornamelijk met goedkope pijpen voor opkomende landen als Australië, Guinea en Californië. Echter in Australië werden de Belgische pijpen al vanaf de jaren zeventig van de 19e eeuw verdrongen door Schotse export producten.⁷⁷

De toename van het aantal stappen in het arbeidsproces dat gepaard ging met de afwerking met glazuur, lak of verf zal met name in de grotere bedrijven makkelijker te realiseren geweest zijn. Voor de duurdere pijpen waren meer handelingen nodig, was meer technische en commerciële kennis vereist en was ook meer kapitaal nodig. Alleen de grote bedrijven hadden voldoende personeel om de vereiste arbeidsdeling te realiseren die bij de productie van een breed assortiment hoort. Een breed assortiment vergt ook een grote investering in vormen. Export vereist bovendien vaak dat modellen die elders worden verlangd snel kunnen worden gemaakt. Het is dan ook niet verwonderlijk dat bij de grotere bedrijven over het algemeen een compleet assortiment werd gemaakt terwijl de kleinere bedrijven zich vooral toededen op de eenvoudiger modellen voor de lokale markt. Uitzondering in deze was Scouflair die zich vooral toedeed op hoogwaardige eenvoudige stevige en fraaie pijpen die met name in Noord-Frankrijk aftrek vonden. Opvallend is het nagenoeg ontbreken van figurale pijpen bij deze fabriek. Een uitzondering

Afb. 13. Scouflaire à Nimy, laatste kwart 19e eeuw. Pijp met voorstelling van de Belgische kolonie Kongo.

is een veelkleurige geglazuurde pijp met op de ketel een jager en op de steel een liggende leeuw, kennelijk geïnspireerd door motieven uit de Kongo. Aan het begin van de 20ste eeuw is het assortiment nog op dezelfde leest geschoeid. Het aantal figurale pijpen is sterk toegenomen en de lange pijpen verdwijnen meer en meer uit het assortiment. De Eerste Wereldoorlog brengt een forse klap toe aan de pijpennijverheid. De inspiratie van de helden van de grote oorlog vindt in en na de oorlog zijn weerslag in een groot aantal politieke pijpen.⁷⁸ Voor het eerst komen een aantal originele afbeeldingen van (buitenlandse) hoofdpersonen uit de recente geschiedenis op Belgische pijpen voor. Deze pijpen zijn o.a. afkomstig van de fabrieken van De Bevere, Wingender, Heurter en Leonard. Daarna is er weinig vernieuwing meer zichtbaar in het assortiment. Dit is inherent aan de teruggang van de pijpenindustrie.

Samenvattend kan dus gesteld worden dat de pijpennijverheid in het tweede en derde kwart van de 19e eeuw nog te weinig gericht was op het in de markt zetten van internationaal aansprekende pijpen en dat veel van de bedrijven te klein van omvang bleven. Export van aansprekende pijpen voor de Nederlandse en Franse markt hadden in die tijd kunnen zorgen voor de benodigde groei van de bedrijven om in de tweede helft van de 19e eeuw de grote orders van internationaal opererende exportfirma's aan te kunnen. Behalve Barth, die een zeer goed en rationeel geleid bedrijf leidde waar internationaal gevraagde modellen werden geproduceerd, was misschien met uitzondering van Wingender, geen van de Belgische bedrijven instaat om deze orders te verwerken. Ook de nationalistische oriëntatie heeft niet bijgedragen tot het verder uitgroeien van de pijpennijverheid in België.

Foto's Arjan de Haan, Ron de Haan en Bert van der Lingen.

Noten:

- 1 Moureaux, 1973, p. 138. Verder is gebruik gemaakt van de Winkler Prins Grote Wereldgeschiedenis.
- 2 Houtte, 1964, p. 263.
- 3 Veraghtert, 1980, p. 238.
- 4 Zanden, van en van Riel, 2000, p. 109 e.v.
- 5 Veraghtert, Antwerpen, blz. 240, 241.
- 6 Fraikin, 1981, p. 28, 40.
- 7 Fraikin, 1981: p. 43; Parys, 1999, p. 133 : In het cohier van de hoofdelijke belasting (Capitation) worden in 1689 tien pijpenmakers genoemd. Het is niet duidelijk of deze zelfstandig waren of deels in loondienst.
- 8 Fraikin, 1981, p. 71. Parys, 1992, p. 40, 41. Pottier, 1986, p. 17. Hoonacker, 1971, p. 239. Oost, 1982, p. 85. Moureaux, 1974, Caro, 2004, p. 102, 103.
- 9 Hoonacker, 1971, p. 239; Engelen, 1985, p. 10; Goderis, 1986, p. 62 – 64 en Goderis, 1996, p. 809 – 816
- 10 Fraikin, 1981, p. 72.
- 11 Algemeen Rijks Archief, Den Haag: Goldberg nr. 188.
- 12 Meulen, 1982, p. 6.
- 13 Duuren, 1997, p. 850. De terugval van het bedrijf van Pierre Chrétien Guyson in Poperinge van 24 arbeiders in 1810 naar 2 in 1811 wordt verklaard uit de hoge prijzen van de tabak. Het is de vraag of dit de enige verklarende factor is.
- 14 Bedoeld is klei uit het Westerwald. Hollandse pijpen zullen voor het overgrote deel Goudse producten zijn.
- 15 Fraikin, 1981, p. 36, 37.
- 16 Fraikin, 1981, p. 39. Oost, 1982, p. 86.
- 17 Veeckman, 1987, p. 3.
- 18 WS is een oorspronkelijk Gouds merk dat al vanaf de 17e eeuw gezet werd. Dit merk wordt in België veel geïmiteerd en moest de schijn van een Gouds product versterken.
- 19 Mordant, Andenne, blz 44.
- 20 De pijpenmakers uit Schoonhoven en Gorinchem voerden pijpen uit naar de Zuidelijke Nederlanden. Zie Oostveen & Stam, 2011, p. 80, 140.
- 21 Fraikin, 1981, p. 29.
- 22 Walker, 1977, p.281, 282.
- 23 Fraikin, 1981, p. 40.
- 24 Estat, au tarif des droits d'entrée et sortie sur les marchandises, manufactures & denrées du 21 décembre 1680. Bruxelles 1718. IISG/NEHA EHB 235/B/6(1). In dit archiefstuk is een "Liste van appretiatie" bijgebonden uit 1667. Dit betreft het recht van "convoy" voor de havens en zeegeaten van Vlaanderen. Hierin komen pijpen nog niet voor als waren waarop een recht wordt geheven. Het is dus aannemelijk dat de eerste in- en uitvoerrechten voor pijpen in de Zuidelijke Nederlanden dateren van 1680.
- 25 Versluys, 1981.
- 26 Duco, 1982, p. 13-14.
- 27 Lettre circulaire du 27 juillet 1751. Aantekening in : Estat, ou tarif des droits d'entrée sur les marchandises, manufactures & Denrées. Bruxelles, 1718. IISG/NEHA, EHB 235 /B/6(1). Vermoedelijk is dus tot die tijd het tarief van 1680 gehanteerd van 5% van de waarde. Het tarief van 1751 was gunstiger omdat eenvoudige pijpen relatief zwaarder werden belast en de duurdere soorten relatief minder. Dit sloot goed aan bij de behoefte om de eigen nijverheid te beschermen.
- 28 Parys, 1999, p. 115. Colenbrander, 1909, p. 625. Hierin wordt het 'Rapport van den toestand van Koophandel, Fabrieken en Landbouw in het Departement Holland' van 11 december 1806 aangehaald. Daarin wordt gesteld dat in de tweede helft van de 18e eeuw de invoer van Hollandse pijpen in de Oostenrijkse Nederlanden geheel vrij was. Dit kan gelet op het vorenstaande niet juist zijn. Tevens wordt in dit rapport van 1806 vermeld dat in Antwerpen vanaf 1770 op de Hollandse pijpen een recht van 17 stuivers per gros werd geheven. Mogelijk is het tarief van 1751 in 1770 verhoogd.
- 29 Colenbrander, 1909, p. 625. Meulen, 1982, p.6.
- 30 Het gaat daarbij vooral om betere kleisamenstellingen en betere oventechnieken.
- 31 Brugmans, 1956, p.352 en 353.
- 32 Engelen, 1986, p. 39.
- 33 Meulen, 1985, p. 45.
- 34 Idem. Vervalsing van pijpen van Verzijl uit Gouda.
- 35 Despriet, 1995, p. 68.
- 36 Meulen, 1985, p. 46.
- 37 Mordant, 1999, p. 44.
- 38 Fraikin, 1981, p. 23.
- 39 De import van Duitse pijpen vanaf 1831 was vrij klein. Het is dus maar de vraag of de import uit Duitsland in 1825 enige omvang van betekenis had. Mogelijk heeft Petit de concurrentie van de Duitse pijpen op de buitenlandse markt ondervonden. Veraghtert, 1980, p. 245.
- 40 Van Zanden, van Riel, , p. 239.
- 41 Van der Wee, 1970, p. 517.
- 42 Fraikin, 1981 ; Paris, 1992.
- 43 De opgegeven data zijn soms indicatief. Verplaatsingen van bedrijven, onvoldoende gegevens en overnames maken een precieze opgave soms niet mogelijk. Verwezen moge worden naar de reeds eerder genoemde literatuur.
- 44 De resultaten van de enquêtes bevatten vele fouten. Er is hier gekozen om niet te proberen deze te corrigeren omdat daarvoor onvoldoende gegevens beschikbaar zijn. Alleen voor 1910 en 1926 zijn enige correcties aangebracht, zie onderstaande noten.
- 45 Meulen, 1985; Brugmans, 1965; Recensement général, 15 octobre 1846; L'Annuaire de l'industrie belge 1848; Recensement général des industries et des métiers, 31 Octobre 1896 ; Recensement de l'industrie et du commerce, 31 décembre 1910 ; Enquête sur la situation des Industries. Établissements de 10 ouvriers et plus. 31 Octobre 1926; Recensement de l'industrie, 1930.
- 46 In de statistiek van 1910 zijn in Luik en Chokier geen bedrijven opgenomen. Echter uit Parys, 1999 blijkt dat Trees in Luik in 1906 twintig werknemers had en Wingender (Chokier) 50 werknemers.
- 47 In de enquête van 1926 is Namen genoemd als vestigingsplaats van een bedrijf met 21 werknemers. Hier kan alleen Andenne in de provincie Namen bedoeld zijn.
- 48 Stam, 1996, p. 976-981.
- 49 Duco, 1980, p. 10, 11.
- 50 Hammond, 1988, p.121.
- 51 Parys, 1999, deel II : p. 5 -7.
- 52 Parys, 1999, deel I : p.129.
- 53 Faure, 1836, p. 201. Opvallend is voorts dat in tegenstelling met de opmerking, in Faure, dat de Pijpen van Petit zo mooi als uit Gouda zijn in het 'Rapport du juri sur les produits de l'industrie belge, Bruxelles 1835 ' de pijpen van Petit aangeduid worden als voor verbetering vatbaar.
- 54 Duuren, 1997, p. 850-859.
- 55 Duuren, 1997, p. 850.
- 56 Duuren, 1997, p. 850-859; Anoniem,, 1863, p. 390; Chandelon, 1868, p. 84; Anoniem, 1872, p. 319 ; Bruyssel, E. van, Rapport sur l'exposition Internationale de Philadelphie, Bruxelles, 1877, p. 55.
- 57 Fraikin, 1981 , p. 55.
- 58 Mordant, 1999, p. 99 en Parys, 1999, p. 123.
- 59 Mordant, 1999, p. 78.
- 60 Fraikin, 1981, p. 35.
- 61 Chandelon, 1868, p. 85.
- 62 Anoniem, 1872, p. 319.
- 63 Ter vergelijking: in 1905 produceerden Wingender en Trees samen ca. 41.000 gros per jaar. Paris, 1999, deel I: blz. 129.
- 64 Parys, 1992, p. 35 en Walker, 1977, p. 283.
- 65 Tymstra, 1975, p. 9.
- 66 De vraag naar schiettentpijpen was kennelijk zo groot dat Heurter eind juli 1912 bij Goedewaagen in Gouda 60 kisten uitschotpijpen bestelde. Sahn, Goedewaagen archief 206
- 67 Hoonacker, 1971, p. 242.
- 68 Parys, 1998; Mordant, 1999.
- 69 Hoonacker, 1971, p. 242 en 243.
- 70 Tijnstra, 1984, p. 81-86.
- 71 Stam, 1998, p. 976 – 981.
- 72 Stam, 2001, p. 49 –53. Stam, 2000, p. 1163 –1168.
- 73 Dat smaak zeer subjectief is bewijst wel het juryrapport van de wereldtentoonstelling van 1851 in Londen (Anoniem 1852, p. 672-673). Ondanks de eervolle vermelding is het juryrapport opmerkelijk negatief over de producten van Fiolet (St-Omer, Frankrijk) die thans gerekend worden tot de mooiste kleipijpen die ooit gemaakt werden: 'For a large assortment of clay pipes exceedingly well-made. The bowls are mostly in the form of heads, some intentionally grotesque, and others intended to represent eminent personages, scarcely less so, on account of the eyes being picked with two dots of black. These pipes are not remarkable for any of that excellent taste usually displayed by the French'. Ook de zeer fraaie pijpen van Dumeril (Frankrijk, St-Omer) kwamen er niet beter af: 'These pipes are more remarkable for their cheapness and very excellent manufacture, than for any beauty of design'. Het grote verschil tussen de geglazuurde Franse pijpen en de Belgische is dat bij de Franse pijpen veel ingetogener met het glazuur werd omgegaan. Nu maar ook vroeger maakte de Belgische geglazuurde pijp hierdoor veelal een kitscherige indruk.
- 74 Fraikin, 1981, p. 27.
- 75 Stam, 2001, p. 49.
- 76 Courtney, 2009, p. 12.
- 77 Stam, 1999; Paris, 1992.

Literatuur:

- Anoniem, 1852. Exhibition of the works of industry of all nations 1851. *Reports by the juries*. London.
- Anoniem, 1863. Exposition Universelle de Londres en 1862. *Documents et Rapports*. Bruxelles.
- Anoniem, 1872. Exposition Internationale de Londres en 1871. *Rapport des Délégués Belges*. Tome premier. Oeuvres D'Art Céramique. Bruxelles.
- Brugmans, I. J., 1956. *Statistieken van de Nederlandse Nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw*. Den Haag.
- Bruyssel, E. van, 1877. *Rapport sur l'exposition Internationale de Philadelphie*. Bruxelles.
- Caro, J., 2004. *La pipe en terre Wallonie – Bruxelles – Flandre*. Identification et Datation. Bruxelles.
- Chandelon, J. T. P., 1868. Exposition Universelle de Paris en 1867. *Documents et Rapports*. Tome II. Bruxelles.
- Colenbrander, H. T., 1909. *Gedenkstukken der Algemeene Geschiedenis van Nederland van 1795 – 1840*. Vijfde deel, tweede stuk. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Den Haag.
- Courtney, K., 2009. Australia. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe* 2.
- Despriet, Ph., 1995. Pijpen- en pottenbakkerij in Kortrijk / Overleie (1686 – 1950). De noodopgravingen van 1994 en 1995. *Archeologische en Historische monografieën van Zuid-West-Vlaan deren deel 33*. Kortrijk.
- Duco, D., 1980. De historie van de Gambier fabriek. *Pijpelijntjes VI* (2), p. 1-14
- Duco, D. H., 1982. Belastingheffing om concurrentie te beslechten. *Pijpelijntjes VIII*(3), p. 2-17.
- Duuren, L. van, 1997. Deelname van Belgische pijpenmakers aan tentoonstellingen. *Pijpelogische Kring Nederland (PKN)* 19 (75).
- Engelen, J.P.A.M., 1985. *Afstammelingen van Westerwaldse pijpenmakers in beide Limburgen en Pijpenfabriek Trumm-Bergmans te Weert*. Monografie PKN.
- Engelen, J., 1986. "....Wij vinden hier pijpen, waer is den Toeback...". RAM rapport 2, Maaseik.
- Fraikin, J., 1981. Pipe makers in Wallonia. In: Davey, P.: *The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe V. Europe* 2. BAR International Series 106(i).
- Faure, M.M., Gressin-Dumoulin en Valerius, 1836. *La Belgique Industriël, compte rendu de l'exposition des produits de l'industrie en 1835*. Bruxelles.
- Goderis, J., 1986. Harpmuziek van David in Roeselare naar David in Zonnebeke. *PKN* 9 (35).
- Goderis, J., 1996. Een pijpenstort gevonden in de Meelstraat in Roeselare. *PKN* 19 (73).
- Hammond, J., 1988. *Registered and Patented Clay Tobacco Pipes*. Eigen uitgave.
- Hoonacker, E. van, 1971. Kortrijkse pijpen. *De Leiegouw XIII* (3,4).
- Houitte, J. A. van, 1964. *Economische en sociale geschiedenis van de Lage Landen*. Antwerpen.
- Meulen, J. van der, 1982. De pijpenmakerijen in de Franse tijd. *PKN* 5 (17), p. 5-9.
- Meulen, J. van der, 1985. Pijpenmakers en hun merken in de eerste helft van de 19e eeuw. *PKN* 8(30).
- Mordant, R., 1999. *La Pipe en terre d'Andenne et ses marques*. Andenne.
- Moureaux, M. P., 1973. *Le commerce entre la France et les Pays-Bas Autrichiens dans la seconde moitié du 18 siècle*, blz. 138. Congres Aires et Structures du commerce français au 18 siècle. Université Lyon II, Paris.
- Moureaux, P., 1974. *La Statistique industrielle dans les Pays-Bas Autrichiens à l'époque de Marie-Thérèse*. Bruxelles.
- Oost, T., 1982. Tentoonstellingscatalogus. *Van Nederzetting tot Metropool*. Volkenkunde Museum, Antwerpen.
- Oostveen, J. van & Stam, R. D., 2011. *Productiecentra van Nederlandse Kleipijpen. Een overzicht van de stand van zaken*. Delft.
- Parys, F. van, 1992. *Les pipes en terre Belges. Des Images a fumer*. Eigen uitgave, Luik.
- Parys, F. van, 1998. *Pipes et Tabac en Région Namuroise*. Eigen uitgave.
- Parys, F. van, 1999. *Pipes et Tabac en Région Liégeoise*. Eigen uitgave, Luik.
- Pottier, W., 1986. *Antwerpse pijpenmakers in de 18e eeuw*. Catalogus Vier eeuwen roken, Volkenkundemuseum. Antwerpen.
- Stam, R. D., 1998. Culottage of een "Hänschen" rauchen. *PKN* 20(80): p. 976-981.
- Stam, R. D., 1999. *Pijp en Politiek*. Tentoonstellingscatalogus Stedelijke Musea Gouda.
- Stam, R.D., 2000. De veranderende positie van de politieke pijp door de eeuwen heen. *PKN* 22 (87).
- Stam, R. D., 2001. Tonpfeifen und Politik. Die Bedeutung der Politischen Pfeife im 19. Jahrhundert. *Knasterkopf* 14.
- Tijmstra, F., 1975. *Pijpen uit Andenne, met nieuwe vondsten uit Andenelle*. Eigen uitgave, Volendam.
- Tijmstra, F., 1984: Pijpenfabriek "De Kroon". *PKN* 6(24).
- Veeckman, J., 1987. Pijpenbakken in de 18e eeuw. *Scharnier, periodiek informatieblad over de opgravingen en restauratiewerkzaamheden, kathedraal van Antwerpen, nr. 2*.
- Veraghtert, K., 1980. Antwerpen en de Belgische revolutie. *Spiegel Historiae*, 15(4).
- Versluys, L., *Het kleiboek, oude technieken en nieuwe mogelijkheden*. Leuven, 1981.
- Walker, I. C., 1977. *Clay Tobacco Pipes, with particular reference to the Bristol industry*. Canada.
- Wee, H. van der, 1970. België's economische groei in structureel perspectief. *Spiegel Historiae*, 5(10).
- Zanden, J.L. van en Riel, A. v., 2000. *Nederland 1780-1914. Staat instituties en economische ontwikkeling*. Amsterdam.

De Belgische export en import van pijpen na de Belgische onafhankelijkheid

Ruud Stam

In het jaarboek 2013 heb ik een artikel geschreven over de ontwikkeling van de Belgische kleipijpenijverheid. Daarin is betoogd dat deze sterk afwijkt van de ontwikkeling van de pijpenijverheid in Nederland. In het nu voorliggende artikel wordt de export en import van pijpen in België nader onder de loep genomen. De Belgische export is steeds van ondergeschikt belang geweest. Slechts een klein deel van alle pijpen werd geëxporteerd en België was vrijwel steeds een netto [import minus export] importerend land voor pijpen. De bijlage van dit artikel is gewijd aan een kritische beschouwing over de import- en exportstatistieken die als onderbouwing van dit artikel zijn gebruikt.

In mijn artikel in het Jaarboek 2013 ben ik reeds ingegaan op de modelontwikkeling in de 19e eeuw en het feit dat deze

meer aansloot bij de interne markt dan bij de behoefte van de Europese luxe export. Bovendien was de schaal van de Belgische bedrijven eigenlijk te klein om in de harde internationale concurrentiestrijd een rol van betekenis te kunnen vervullen. De grote Franse firma's, de regio Westerwald met zijn vele bedrijven en Gouda, waar ook een forse productie vandaan kwam, en later ook Schotland waren meer geschikt om op de internationale markt een positie op te bouwen. Ook is de Belgische nijverheid er niet in geslaagd om een bepaalde niche van de internationale markt te veroveren, zoals dat wel gold voor de duurere Franse pijp, de traditionele Goudse en de goedkope Duitse en Schotse pijp.

1. De periode 1831-1864

De export van kleipijpen uit de Zuidelijke Nederlanden kwam pas in de tweede helft van de 18e eeuw tot ontwikkeling. De export groeide en onder koning Willem I waren er verschillende bedrijven die exporteerden.¹ Vanaf de Belgische onafhankelijkheid zijn er statistieken over export, import en transithandel bijgehouden. Hierin worden de aantallen verhandelde pijpen weergegeven. Deze cijfers lopen van 1831 tot 1864.² Deze cijfers zijn in tabel 1 en 2 samengevat. Vanaf 1864 werden kleipijpen onherkenbaar onder een andere categorie opgenomen. Alleen vanaf het einde van de 19e eeuw zijn nog export- en importcijfers beschik-

Tabel 1: De export van kleipijpen (stuks x 1000) van 1831 –1864.

Jaar	totaal	Holland	Frankrijk	Duitsland	Engeland	Lübeck, Hamburg en Bremen	Algerije	Buenos Aires	Luxemburg	Cuba	Turkije	China	Guinee	Brazilië	Filipijnen	V.S.	Chili	Singapore	Australië	India	Div. landen	
31	247	217	23	7																		
32	650	526	46	64	14																	
33	496	463	32	1																		
34	296	295			1																	
35	271	260	11																			
36	168	126	24	17																		
37	184	184																				
38	258	206	23			17	11															
39	193	176	10					7														
40	67	40	22	4																		
41	84	44	19	1				19														
42	105	65	29						6	5												
43	29	8	21																			
44	48	5	38	1					4													
45	48	26	13	+				8			+	1										
46	173	29	76	3	2								4	37	6							
47	162	33	91													39						
48	54		34										18									2
49	133		13	11									40				10	52				7
50	577		12										207			75			65			15
51	910												54			179			673			4
52	61		20													32						9
53	225																					225
54	757																					757
55	1311				573																	148
56	1801		2	721	258											286			304			289
57	1154	75			103											531						107
58	1795	87			1753														700			198
59	893	31														247	200				264	140
60	791	345			205									11							230	
61	556	133	192		223																	8
62	438	292	142																			3
63	436	141	267		26																	2
64	167		160	3												4						

baar, die echter slecht vergelijkbaar zijn omdat toen alleen kilogrammen kleipijpen werden genoteerd en bovendien geen uitsplitsing naar land van herkomst en tussen import en doorvoer plaatsvond. Op deze cijfers wordt in paragraaf 2 teruggekomen.

De statistieken vertonen helaas veel tekortkomingen. In de bijlage is dit uitvoerig geanalyseerd. Hierdoor kunnen niet meer dan een aantal globale conclusies getrokken worden en voorzichtig enige patronen worden geanalyseerd. De concrete cijfers per jaar en per land laten te grote foutenmarges zien om op basis daarvan betrouwbare uitspraken te kunnen doen over de absolute hoogte van import en export. Toch geven de cijfers een beeld van de export en import dat op een andere wijze niet verkregen kan worden.

De omvang van de export en de import

De export maakte halverwege de 19e eeuw een gering deel uit van de jaarlijkse productie. Uitgaande van de berekening zoals die voor de Gambier fabriek (Givet, Frankrijk) in het midden van de 19e eeuw is opgesteld, kan voor 1846 een

vergelijkbare berekening gemaakt worden van de Belgische productie.³ Uitgaande van 458 werknemers in de pijpen-nijverheid in België in dat jaar kan een totale productie van 37 miljoen stuks berekend worden.⁴ Echter, bij Gambier gaat het om een goed georganiseerd bedrijf, terwijl voor de Belgische nijverheid rekening gehouden moet worden met een aanzienlijk versnipperde en daardoor inefficiënte productie. Een aanname van een totale jaarproductie van circa 20 miljoen stuks lijkt daarom eerder in de rede te liggen. Uitgaande van 20 miljoen stuks komt de totale export in 1846 neer op een krappe 1%. Zelfs als met andere getallen gerekend wordt, of als dit voor andere jaren zou worden uitgerekend betekent dit, dat de export in het midden van de 19e eeuw een ondergeschikte betekenis had en zeker niet als een factor van belang beschouwd kan worden. De export zal in geen enkel jaar meer dan 10% van de productie zijn geweest.

De Belgische pijpenexport heeft in ieder geval in de periode waarvan cijfers bekend zijn, dus tot 1864, in de schaduw gestaan van die van de concurrenten. Alleen in de periode 1831-1835 was de totale Belgische export groter dan de in-

Tabel 2: De import van kleipijpen (stuks x 1000) 1831 – 1864.

Jaar	Totaal	Nederland	Frankrijk	Engeland	Duitsland	Diverse landen	Opmerkingen over diverse landen
31	14				14		
32	329	296			34		
33	94	92		2			Lübeck, Hamburg en Bremen
34	117	116			+		
35	189	180	+	+		8	Lübeck, Hamburg en Bremen
36	175	169		1	3	2	Lübeck, Hamburg en Bremen
37	194	194					
38	272	272			+		
39	331	331					
40	406	405	+		+	+	Turkije
41	479	471	6		+	2	Rusland
42	725	709	16	+			
43	691	675	14	2			
44	868	853	7	3	5		
45	1140	1103	18	4	14		
46	1189	1140	26	5	18	+	Egypte
47	1232	1142	46		21	23	Guinee
48	1273	1249	28	17			Onduidelijkheid in tabel
49	1611	1550	45		12	3	
50	1812	1748	50			14	
51	2025	1961	52			15	
52	2128	2082	26	7	9	4	Luxemburg
53	2661	2388	258			15	
54	3335	3139				196	
55	2816	2522				294	
56	3930	3159	628			143	
57	3219	2807	173			238	
58	3092	2640				451	
59	3601	2884				718	
60	3624	2854				770	
61	3552	2536	745			271	
62	4376	2433	1649		5	49	
63	3527	2197	1130	9	140	50	Luxemburg
64	4098	2232	1385	2	359	120	Luxemburg

Afb. 1. De Belgische pijpenmakers imiteerden veel Franse pijpen. Links een pijp van Gambier (cat. nr. 386 'Silène grand') en rechts de versie van Antoine Trees uit Grivegnée (1846-1866). (Collectie en foto: David Higgins)

Afb. 2. Opgegraven pijpen met eenvoudige modellen (onder) die geschikt waren voor de export via grote handelshuizen. Desiré Barth, Andenelle. Tweede helft 19e eeuw. (Collectie auteur, foto: Ron de Haan)

Afb. 3. De vrouw van de krankzinnige dictator van Haïti, Adéline Soulouque-Lévêque. Links versie van Gambier (cat. nr. 582) en rechts de pijp van Wingender frères uit Chokier. Laatste kwart 19e eeuw. (Collectie auteur, foto: Ron de Haan)

Afb. 4. De Belgische bonte smaak die in het buitenland niet werd gewaardeerd. Wingender Frères uit Chokier. Laatste kwart 19e eeuw. (Collectie auteur, foto: Ron de Haan)

voer (zie grafiek 1). Ook was in de periode 1835-1864 de import uit Nederland groter dan de export naar Nederland. Vanaf 1853 werd de import uit Frankrijk in toenemende mate van belang en overtrof in de periode 1861-1864 zelfs de totale Belgische export, maar bleef kleiner dan de invoer uit Nederland (zie grafiek 2). De import uit Duitsland was, behalve in de laatste twee jaren, van weinig betekenis.

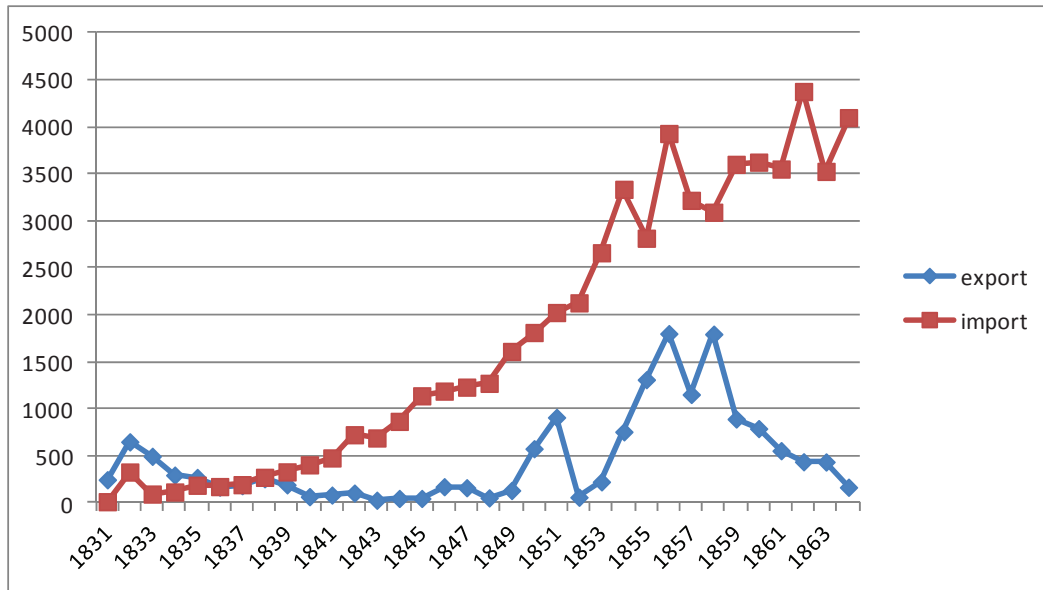
Exportpatronen

Tot 1837 vond alleen export plaats naar de buurlanden. Nederland en Frankrijk waren de belangrijkste afnemers en

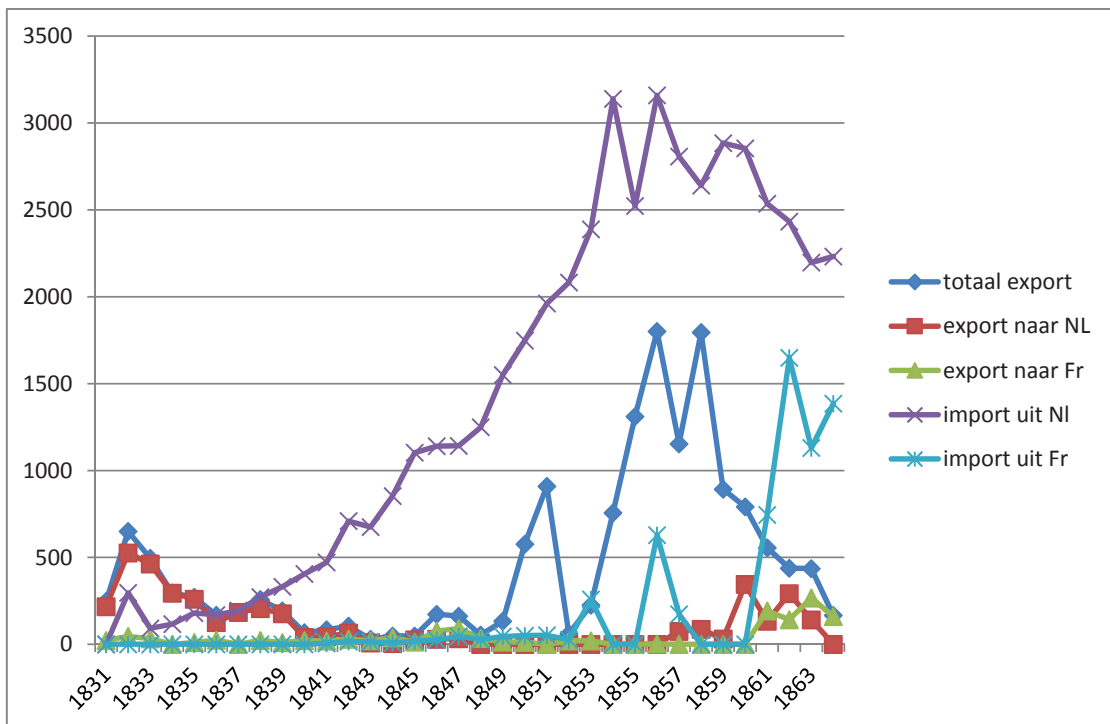
bleven vrijwel gedurende de gehele periode tot 1864 pijpen uit België afnemen. Engeland werd als afnemer pas na 1855 van belang en Duitsland was als afnemer van ondergeschikte betekenis.

Het verdrag van Londen van 19 april 1839, waarbij België haar onafhankelijkheid verkreeg zorgde voor een forse vermindering van de export naar Holland. Toch bleef de export naar Nederland tot 1842 het grootste aandeel. Bij de fabriek van Ritzen in Maaseik leidde de verminderde afzet naar Nederland tot een personeelsinkrimping van circa 56 naar 30 personen.⁵

Grafiek 1. Totale Belgische export en import (stuks x 1000), 1831-1864.

Grafiek 2. Totale Belgische export vergeleken met export naar en import uit Nederland en Frankrijk.

Afb. 5. Twee groot formaat naampijpen van Nihoul en Scouflaire uit Nimy. Deze firma's exporteerden ook naar Noord-Frankrijk. Derde kwart 19e eeuw. (Collectie auteur, foto: Ron de Haan)

Afb. 6. Eenvoudige pijpen geschikt voor de export via grote handelshuizen. Laatste kwart 19e eeuw.

Afb. 7. Pijp waarmee aansluiting werd gezocht bij het Nederlandse product. Wingender frères uit Chokier. Laatste kwart 19e eeuw. (Collectie auteur, foto: Ron de Haan)

Afb. 8. Pijpen van De Bevere uit Kortrijk. Begin 20e eeuw. (Collectie auteur, foto: Ron de Haan)

De export naar verre bestemmingen kwam pas na 1839 op gang en is voor een groot deel verantwoordelijk voor de stijging van de export. Opvallend is dat er in die periode geen export naar Afrika genoemd wordt. Het patroon van de export naar verre bestemmingen was weinig constant. Dit wijst erop dat grote handelshuizen internationaal grote partijen goedkope pijpen opkochten, c.q. bestelden en deze partijen in verre landen afzetten. Belangrijke bestemmingen waren Brazilië, de Verenigde Staten, Chili en Australië.⁶ De Belgische bedrijven waren te klein in omvang om geregeld grote partijen te kunnen leveren. Bovendien ontbrak het concentratievoordeel, waardoor geen gezamenlijk orders konden worden afgewerkt. Een voordeel die de Goudse en Duitse bedrijven wel hadden. De internationaal gevraagde en geproduceerde eenvoudige modellen waren het hoofdbestanddeel van het naar verre bestemmingen geëxporteerde assortiment.

In de periode 1850-1860 maakten de grote partijen pijpen die naar verre landen werden geëxporteerd vaak een belangrijk aandeel uit van de totale export. Ook de export naar Engeland was in deze van belang. Vermoedelijk ging het hier veelal alleen om partijen die in Engeland werden doorgevoerd en door de handelshuizen werden afgezet naar verre bestemmingen.

De pijpenmakers handelden in die tijd veelal niet rechtstreeks met de handelshuizen of met hun buitenlandse klanten. Er waren tussenhandelaren die de pijpen opkochten en die deze via Antwerpen exporteerden. Een voorbeeld hiervan was Gaspard Dossogne die in 1882 stopte met de fabricage van pijpen en zich toegede op het transport. Tweemaal per maand haalde hij een kar pijpen uit Andenelle en bracht deze naar Leuven naar een exporteur.⁷ Dit hield tevens in dat, zeker in Andenne, waar meerdere bedrijven gevestigd waren, het niet alleen de grote bedrijven waren die exporteerden.

De importen werden in de periode 1831-1864 belast met een importheffing.⁸ Deze heffing steeg van 20% in 1831 geleidelijk naar 25% van de officiële waarde in 1858-1859. Ten opzichte van de werkelijke waarde betekende dit geen procentuele verhoging van de heffing. In 1862, bij het begin van de vrijhandel, zakte de heffing naar Fr. 1,50 per 100 kg. Dit komt neer op circa 2% van de officiële waarde.⁹

2. De periode na 1864

De periode na 1864 valt bij gebrek aan cijfers moeilijk te overzien. Aanvankelijk lijkt de dalende trend, die vanaf 1859 inzette, zich voort te zetten. Vanaf 1861 liep de export naar Amerika door de Amerikaanse burgeroorlog (1861-1865) fors terug. Een van de officiële vertegenwoordigers bij de wereldtentoonstelling van 1867 in Parijs verwoorde het als volgt: *'De Civil War en de financiële crisis [1866 in Amerika] heeft onze pijpenmakers verlamd. Australië, dat een van onze betere afzetgebieden vormde is de laatste jaren gevuld met de vertegenwoordigers van buitenlandse firma's.'*¹⁰

Gelet op de berichten over de export van Barth en de deelname aan wereldexposities door Belgische pijpenmakers mag verondersteld worden dat de export aan het einde van de jaren zestig van de 19e eeuw enorm toegenomen is. Na 1870 moet een hoogtepunt in de export bereikt zijn. Alleen Barth exporteerde toen al een 5,5 miljoen stuks (vooral goedkope pijpen) per jaar, afgaande op de cijfers afkomstig van verslagen van wereldtentoonstellingen. Daarnaast waren Wingender, Knoedgen en Scoufflair zeker ook firma's die exporteerden. Dat Barth sterk op export gericht was blijkt ook uit zijn assortiment. Uit opgravingen zijn van hem pijpen bekend met een buideldier en met een kangoeroe op de steel die speciaal voor de Australische markt werden gemaakt.¹¹ Ook met een pijp met schubben, die voor Californië gemaakt werd, bewees Barth pijpen te vervaardigen die voor specifieke deelmarkten aantrekkelijk waren.¹² Dit duidt er tevens op dat Barth naar verre bestemmingen over een langere periode pijpen wist uit te voeren en dus minder afhankelijk was van de grillen van de de exportbedrijven.

Opgegraven steelfragmenten laten zien dat Barth ook voor bepaalde firma's pijpen in opdracht vervaardigde. Zo komen op deze fragmenten voor: Johnson/Glasgow en Johnson/model 19.¹³ Daarnaast had hij de meer algemene internationale modellen zoals de TD pijp en de Jean Nicot pijp in zijn assortiment.¹⁴ Voor de eigen markt produceert Barth o.a. een Leopold I en bedevaartspijpen voor Notre-Dame de Walcourt.¹⁵ Van geen van de andere Belgische pijpenmakers zijn modellen voor specifieke exportmarkten bekend. Het is opvallend dat het juist het grootste Belgische bedrijf is dat speciale pijpen voor deelmarkten uitbrengt. Kennelijk kon in dit bedrijf daarvoor de benodigde flexibiliteit worden op-

Afb. 9. Nog twee voorbeelden van de bonte Belgische smaak. Wingender Frères te Chokier. Laatste kwart 19e eeuw. (Collectie auteur, foto: Ron de Haan)

gebracht. Wel moet worden bedacht dat de export van Barth voornamelijk eenvoudige pijpen betrof voor de verafgelegen markten. Daardoor kon Barth met een relatief gering aantal werknemers een hoge productie halen.¹⁶

De opkomst van de houten pijp en de sigaar na 1870 zorgden voor een teruggang in het gebruik van kleipijpen. Ook de Frans-Duitse oorlog en de wereldwijde recessie van 1873 beïnvloedden de export negatief. De oplopende importheffingen in de Verenigde Staten (o.a. de McKinleyBill van 1892) hadden een grote uitwerking op de export.

Van geen van de Belgische firma's is bekend dat deze agenturen hadden in andere landen, terwijl firma's als Gambier, Gisclon, Fiolet (Frankrijk) en Goedewaagen daar aan het einde van de 19e eeuw en het begin van de 20e eeuw wel over beschikten. Dat wil niet zeggen dat er geen rechtstreekse relaties met buitenlandse afnemers bestonden. Alleen al het feit dat drie pijpenmakers deelnemen aan wereldtentoonstellingen maakt dit waarschijnlijk. Echter, er mag worden aangenomen dat de export naar verre landen voornamelijk plaatsvond via tussenhandel en internationaal opererende exporteurs die in dit product gespecialiseerd zijn.

Vermoedelijk bleef ook in de tweede helft van de 19e eeuw de Belgische kleipijpenexport in de schaduw staan van die van de omliggende grote concurrerende centra. Door de grote export van Barth en mogelijk ook van Wingender en Knoedgen overtrof de Belgische export gedurende enige decennia in de tweede helft van de 19e eeuw de import ruimschoots.

3. De export en import in de 20e eeuw.

Het cijfermateriaal

Na 1896 zijn de geïmporteerde en geëxporteerde pijpen opgegeven in kilogrammen.¹⁷ Dit maakt de exacte vergelijking met de cijfers uit de 19e eeuw onmogelijk.

De doorvoer werd niet apart vermeld, behalve bij de import van 1926 tot 1929 en de export van 1924 tot 1931. De importcijfers zijn beschikbaar van 1896 tot 1913 en van 1924 tot 1947.¹⁸ Na 1947 werden ook porseleinen pijpen in de getallen opgenomen. Deze getallen lopen tot 1959 door. Voor de export zijn van 1924 tot 1947 cijfers beschikbaar.

Bij de import van 1925 is vermeld: pijpen uit één stuk. Dus

pijpen met een los roer zijn kennelijk niet opgenomen. Of dit ook voor andere jaren geldt is niet duidelijk.

Voor de 20e eeuw laten de cijfers door bovengenoemde gebreken geen gedetailleerde analyse toe. Wel zijn enige trends uit het beschikbare materiaal te halen.

Vergelijking van de Nederlandse met de Belgische import- en exportcijfers is niet mogelijk omdat de Nederlandse cijfers in guldens en de Belgische cijfers in kilogrammen gegeven zijn.

Omrekening van kilo's naar aantallen

Om toch enige indicatie te krijgen over de aantallen is onderstaand een benadering gegeven voor de omrekening van kilo's naar aantallen.

De enige Belgische gegevens die er zijn over het aantal pijpen per kilogram stammen uit een veel eerdere periode: 1861-1864.¹⁹ De aantallen variëren in die periode van 32,4 tot 46,7 pijpen per kg netto. Een aanname van gemiddeld 35 pijpen per kilo netto is dus aan de veilige kant, maar bij gebrek aan cijfers is iedere aanname arbitrair. Van Goedewaagen zijn uit 1913 de netto en bruto gewichten van 22 typen pijpen bekend.²⁰ Het bruto gewicht per twee gros loopt uiteen van 4,2 tot 13 kg. Als aangenomen wordt dat het gemiddelde gewicht van deze 22 soorten pijpen een redelijk beeld geeft van het gemiddelde gewicht van een kleipijp rond 1913, dan komt dit neer op 29 pijpen per kg bruto en 43 pijpen per kg netto gewicht. Ook dit wijst erop, dat als gerekend wordt met 35 pijpen per kg netto, dit een voorzichtige aanname is.

De algemene trend voor de 20e eeuw

Aangenomen wordt dat de Belgische export en import van pijpen na de eeuwwisseling aanvankelijk nog enige miljoenen stuks bedroeg. Langzamerhand neemt dit af.

De periode 1914-1924 laat een duidelijke vermindering van de import en export zien. In de periode 1930-1933, de periode van de financiële crisis, is een dip in de export waarneembaar. Het waren echter met name de twee wereldoorlogen die de genadeslag aan de pijpennijverheid toebrachten. De crisis uit de dertiger jaren lijkt van minder invloed geweest te zijn. Wel stopten rond die tijd enkele bedrijven.

Na 1945 was de import en export nauwelijks nog van betekenis. De hoogste aantallen uitgevoerde pijpen na de

Afb. 10. Pijpen met typische Belgische motieven voor de binnenlandse markt. Jean Knoedgen uit Bree (boven) en onbekende pijpenmaker. Laatste kwart 19e eeuw. (Collectie auteur, foto: Ron de Haan)

Tweede Wereldoorlog waren voor 1947: 3.000 kg naar Frankrijk en een totale uitvoer van 2.500 kg in 1953. In 1957 werd totaal nog 880 kg geïmporteerd. De import en export van porseleinen pijpen zal hier vermoedelijk, gelet op het geringe gebruik van dit product in die periode, een klein aandeel van uitgemaakt hebben, maar de juiste omvang valt niet te achterhalen.

De periode tot de Eerste Wereldoorlog.

De opgegeven import en doorvoer over de periode 1896-1913 was gemiddeld 163.000 kg. Alleen het eerste jaar van deze periode lag de import en doorvoer aanzienlijk hoger. Omgerekend naar aantallen met een indicatieve factor van 35 pijpen per kg komt dit overeen met een import en doorvoer van ongeveer 5,7 miljoen stuks per jaar. Alleen voor de jaren 1912 en 1913 zijn de import- en doorvoercijfers uitgesplitst. Gemiddeld over beide jaren was de import en doorvoer van België uit Frankrijk ruim 93.000 kg, overeenkomend met ca. 3,3 miljoen stuks; uit Nederland ruim 67.000 kg, overeenkomend met 2,3 miljoen stuks; uit Duitsland 1.500 kg, overeenkomend met 52.000 stuks. De import en doorvoer van België uit Engeland en overige landen was onbeduidend klein.

De gemiddelde prijs van de in België geïmporteerde Franse pijp was nagenoeg twee keer zo hoog als die van de Hollandse. De prijs van de Duitse pijpen lag circa 20% onder de prijs van de Hollandse. De gemiddelde prijs van de Engelse pijpen lag drie tot vier keer zo hoog als die van de Nederlandse pijpen. De hoge prijs van de Engelse pijpen is opvallend gelet op het geringe aandeel fraaie pijpen in de Engelse productie. De lage import uit Engeland valt hier vermoedelijk uit te verklaren. Duitsland heeft vooral een marktaandeel in de eenvoudige goedkope soorten. Over de gemiddelde prijs van Belgische pijpen is bij gebrek aan (uitvoer)cijfers niets te zeggen.

Zoals gezegd is over deze periode de doorvoerhandel niet apart opgenomen. Vermoedelijk was dit de helft of meer van de import. Een goede vergelijking met eerdere perioden is dus niet mogelijk. Indicatief kan echter worden gezegd dat in vergelijking met de tweede helft van de 19e eeuw de import in het begin van de 20e eeuw enkele tientallen procenten tot de helft lager lag. De opkomst van de houten pijp en de sigaret zullen de voornaamste factoren geweest zijn die deze teruggang bepaald hebben.

De periode na de Eerste Wereldoorlog.

Vanaf 1924 zijn er zowel import- als exportcijfers beschikbaar. De import daalde gestaag en de export bleef tot aan de Tweede Wereldoorlog binnen een bandbreedte min of meer constant. Tijdens de Tweede Wereldoorlog viel zowel de import als de export tot bijna nul terug. Deels werden deze cijfers veroorzaakt door gebrekkige registratie. Na 1945 zijn de cijfers zeer incompleet en laten een zeer geringe handel zien. De geëxporteerde Belgische pijpen gingen in de periode 1924-1931 voor het grootste deel naar Frankrijk, gevolgd door Nederland. Andere bestemmingen in b.v. Afrika en Canada waren van ondergeschikte betekenis. Over de periode 1932-1935 zijn de cijfers niet uitgesplitst. Van 1935 tot 1940 werd voornamelijk naar Frankrijk uitgevoerd en werden andere bestemmingen niet meer apart vermeld. De totale export bedroeg gemiddeld over de periode 1924-1940 rond de 850.000 stuks per jaar.

Vanaf 1932 waren de voornaamste exporterende bedrijven die van Amand Charles De Bevere in Kortrijk, Jan Jacob Hillen in Bree en die van Ernest Léonard en Emile Levèque in Andenne.²¹

Voor de periode tot en met 1931 waren de importen uit Frankrijk verreweg het grootst, gevolgd door die uit Duitsland. Nederland nam een zeer ondergeschikte plaats in doordat het Nederlandse product te duur werd (vooral gegoten pijpen) door de voortdurende daling van de Belgische Franc en de relatief lage lonen in België. Bij de doorvoer was Ne-

Afb. 11. Pijpen van Jean Knoedgen uit Bree. Laatste kwart 19e eeuw. (Collectie auteur, foto: Ron de Haan)

derland de grootste exporteur, gevolgd door Duitsland en Frankrijk. Deze doorvoer verliep net als de Belgische export hoofdzakelijk via Antwerpen.²² Na 1931 zijn geen aparte importen meer per land vermeld.

Voor de periode 1925-1929 is, met de nodige voorzichtigheid, een prijsvergelijking te maken tussen de pijpen afkomstig uit Frankrijk, Nederland en Duitsland.²³ In deze periode namen de Franse pijpen qua prijs de middenpositie in en waren de Nederlandse pijpen gemiddeld het duurste. De Duitse bleven de goedkoopste. De wisseling in positie tussen de Nederlandse en Franse pijpen kan door de gevolgen van de valutaontwrichting en door twee bewegingen in de markt verklaard worden: Nederland exporteerde toen veel dure gietpijpen en in Noord-Frankrijk sloten de grote fabrieken, die een relatief groter aandeel eenvoudiger pijpen exporteerden. Opvallend is dat de doorgevoerde Nederlandse pijpen relatief veel lager geprijsd waren. Dit hangt samen met de doorvoer naar verre bestemmingen in Afrika en (Zuid-)Amerika, waar voornamelijk goedkope gekaste pijpen naartoe werden gezonden. In dit segment van de markt heerste hevige concurrentie.²⁴

De uitgesplitste exportcijfers over dezelfde periode laten redelijkerwijs, door de enorme schommelingen van jaar tot jaar en de variatie in bestemmingen en dus in type pijpen, niet toe om een gemiddelde prijs van de geëxporteerde pijpen te berekenen, die vergeleken kan worden met de prijzen van geïmporteerde pijpen. Naar Nederland werden gemiddeld de duurste pijpen uitgevoerd. Verondersteld kan worden dat met de sluiting van de grote Noord-Franse fabrieken een markt voor goede figuratieve pijpen in Nederland open lag. Nederland produceerde hiervan slechts een beperkt en deels verouderd assortiment. De naar verre bestemmingen geëxporteerde pijpen bewegen zich gemiddeld in dezelfde prijsklasse als de producten die naar Europese bestemmingen gaan.

Voor de 20e eeuw zijn de cijfers over de importheffing uit de statistiek slecht te gebruiken omdat de heffingen alleen genoteerd werden als een veelvoud van 1000 francs en tussenliggende bedragen op een duizendtal werden afgerond. Lagere bedragen dan 500 franc ontbreken daardoor geheel. In de periode 1896-1904 worden de inkomende pijpen niet belast met een importheffing.

Tussen 1924 en 1931 werden in de statistieken voor de uit Nederland geïmporteerde pijpen geen importheffingen opgenomen omdat het om te geringe bedragen gaat. Uit een brief van het Gezantschap der Nederlanden in België van 5 januari 1925 aan Goedewaagen blijkt dat het douanetarief in België als volgt is opgebouwd:²⁵

- a) Pijpen uit één stuk, niet gevernist of geëmailleerd: Fr. 7,50 per 100 kg netto gewicht.
- b) Pijpen uit één stuk, gevernist, geëmailleerd, versierd: Fr. 18,- per 100 kg netto gewicht
- c) Pijpen met mondstukken: 15% van de waarde.

Pijpen van Duitse oorsprong:

- a) Fr. 22,50 per 100 kg.
- b) Fr. 54,- per 100 kg.

Ingevoerde pijpen moesten voorzien zijn van een bewijs van oorsprong dat door de Belgische Consul goedgekeurd was. Uit de statistiek blijkt dat het onderscheid tussen pijpen uit Duitsland en overige landen na 1926 wordt opgeheven en het tarief voor onversierde pijpen wordt verhoogd naar een bedrag in de buurt van de 13 franc per 100 kg netto.

Bijlage: De bruikbaarheid van de statistieken

De bruikbaarheid van de statistieken in de periode 1831-1864 is beperkt. De voornaamste tekortkomingen²⁶ zijn onderstaand genoemd en gerelateerd aan de beschikbare cijfers voor de pijpennijverheid.

- In de statistieken wordt uitgegaan van een officiële prijs, aan de hand waarvan de invoerrechten werden berekend. Voor kleipijpen was dit Fr. 0,02 per stuk voor de gehele periode tot 1864. Vergelijking met de prijzen van pijpen van verschillende fabrieken leert dat de voor de statistiek gehanteerde prijs ruim 2 keer zo hoog is als de gemiddelde prijs van een pijp. van Wingender-Knoedgen uit 1838.²⁷ Echter, hierbij moet worden aangetekend dat het onbekend is wat voor soort pijpen in die partij aanwezig waren. De verkoopprijs van de pijpen van Barth uit 1862 biedt door de brede range aan prijzen ook geen houvast. De prijzen van Wingender uit 1879 laten een verkoopprijs voor de eenvoudige pijpen zien die ongeveer overeenkomt met de officiële prijs uit de periode 1831-1864. Alle andere pijpen zijn duurder. De beperkte cijfers maken aannemelijk dat aanvankelijk de als gemiddelde gehanteerde prijs eerder te hoog dan te laag is. Echter aan het einde van de periode waarover de statistiek-

Afb. 12. . Imitatie van de Rubens pijp van Gambier (nr. 436) door Jean Knoedgen uit Bree. Laatste kwart 19e eeuw. (Collectie auteur, foto: Ron de Haan)

en beschikbaar zijn is de productdifferentiatie aanzienlijk toegenomen en zal de gemiddelde prijs eerder te laag dan te hoog geweest zijn en bovendien weinig zeggend over de werkelijk per zending gerealiseerde inkomsten.

Voor dit onderzoek kan met aantallen gewerkt worden. Echter voor de vergelijking tussen landen is een betrouwbare set prijzen van belang. Ook is een groot nadeel dat in de verschillende statistieken verschillende eenheden worden gebruikt om de in- en export in uit te drukken: aantallen, kilogrammen, officiële prijzen en echte waarde. Dit zorgt ervoor dat vergelijking en het opstellen van tijdreeksen slechts voor beperkte perioden mogelijk is.²⁸

- Volgens Horlings zijn plaatsen van bestemming of herkomst van goederen zelden een goede weergave van de geografische distributie van de handel. Dit is voor de pijpen voor een deel juist. Vaak werden pijpen via andere landen of via handelsplaatsen verzonden en werden geïmporteerde partijen wederom geëxporteerd, zoals bijvoorbeeld vanuit Rio de la Plata. Ook de export naar Engeland en Hamburg zal voor een deel naar exporteurs gegaan zijn die de pijpen verzonden naar verre bestemmingen. Bij interpretatie van de cijfers zal hierop goed moeten worden gelet.

- Voorbeelden van merkwaaardige registraties zijn importen in België uit Guinee en Rusland, landen die nauwelijks pijpenmakers of exporterende pijpenijverheid hadden. Echter over het algemeen komt uit de cijfers een redelijk te interpreteren beeld naar voren.

Wel is het een ernstige tekortkoming dat vooral na 1848 grote hoeveelheden onder niet nader gespecificeerde landen zijn opgenomen. Dit werkt onder andere verstorend op de reeks van exportcijfers naar Nederland.²⁹

- Voor inadequate registratie van pijpen onder een andere categorie in de periode 1831-1864 zijn geen aanwijzingen. Daarna worden pijpen wel onherkenbaar onder een andere categorie opgenomen. Fraude en smokkel zal bij zo'n weinig volumineus product veel voorgekomen zijn, vooral in de

periode voor 1861 toen de liberalisering van de handel nog niet gerealiseerd was. Voor de 18e eeuw is smokkel aangetoond.³⁰ Voor de 19e eeuw zijn hier geen gegevens over beschikbaar. Transitio werd niet altijd goed aangegeven en ook telfouten maken de cijfers soms moeilijk interpreteerbaar.³¹

- Na 1850 leidt de verlaging van de handelstarieven ertoe dat het probleem van de vermoede transitiohandel de cijfers van in- en export gaat beïnvloeden. Het wordt daardoor immers aantrekkelijk om de tijdrovende transitioprocedure te omzeilen. Vermoede transitiohandel kwam echter vooral voor bij bulkproducten en weinig bij handwerk. Bovendien speelde deze vorm van transitio nog een geringe rol in de periode voor 1864.³²

Om te zien of vermoede transitiohandel toch een rol speelt zijn de volgende twee testen uitgevoerd: De balans tussen import en export was voor de periode 1850-1864: 24,8%. De correlatie tussen import en export voor deze periode was: 0,09.

Op basis van de indeling van Lindblad en van Zanden is de waarschijnlijkheid dat vermoede transitiohandel een rol speelt gering.³³

- Belangrijker dan alle bovengenoemde bezwaren zijn de verschillen tussen de Belgische en de Nederlandse cijfers³⁴ voor de in- en uitvoer voor dezelfde jaren. Een vergelijking is opgenomen in tabel 3. Hieruit blijkt dat voor de meeste jaren waar deze vergelijking mogelijk was het ontvangende land meer pijpen binnengekregen heeft dan het verzendende land verzonden heeft. Slechts voor een aantal jaren doet zich het omgekeerde verschijnsel voor. Voor 1860 en 1861 zijn voor de invoer in Nederland van Belgische pijpen de cijfers zeer verschillend. Als verklaring voor de verschillen kan aan twee mogelijkheden gedacht worden:

- import wordt over het algemeen nauwkeuriger geregistreerd vanwege de invoerheffingen;
- onnauwkeurige registratie van een relatief klein product.

Tabel 3: Vergelijking van aantallen verzonden en ontvangen pijpen, 1846-1861.

Jaar	Verzonden Belgische pijpen naar Nederland			Verzonden Nederlandse pijpen naar België		
	verzonden	ontvangen	%	verzonden	Ontvangen	%
1846	29.196	48.384	166	1.052.640	1.140.182	108
1847	32.978	30.384	92	948.816	1.142.060	120
1848	?	2.160	-	945.072	1.248.519	132
1849	?	1.296	-	1.139.760	1.550.160	136
1850	?	2.448	-	1.513.872	1.747.789	115
1851	?	14.112	-	1.576.080	1.960.708	124
1852	?	10.224	-	1.792.800	2.082.332	116
1853	?	23.040	-	2.151.936	2.388.193	111
1854	?	14.256	-	2.676.384	3.138.588	117
1855	?	105.408	-	2.250.144	2.522.428	112
1856	?	75.168	-	2.850.192	3.158.559	111
1857	74.654	79.632	107	2.472.048	2.807.013	114
1858	86.574	89.280	103	2.799.792	2.640.110	94
1859	31.382	37.008	118	2.838.816	2.883.824	102
1860	344.608	42.192	12	2.510.208	2.854.050	114
1861	132.649	21.744	16	2.435.040	2.536.018	104

Noten:

- 1 Stam, 2013, p. 37-40; Stam, 2003, p. 1509-1512.
- 2 Anoniem, 1831-1919.
- 3 Duco, 1980, p. 11-12.
- 4 Stam, 2013, p. 41.
- 5 Tableau Général du Commerce ; Engelen, 1985, p. 10 en 11.
- 6 Zie ondermeer Courtney, 2009, p. 12; Sudbury, 2009, p. 140; Stam, 2003, p. 1509-1512 en Stam, 2013, afb. 10.
- 7 Fraikin, 1981, p. 51.
- 8 Tableau Général du commerce.
- 9 Zie de berekeningen in paragraaf 3.
- 10 Fraikin, 1981, p. 52. Gelet op het geringe aandeel dat de export uitmaakte van de productie lijkt deze stelling nogal overdreven.
- 11 Mordant, 1999, p. 88-89; Stam, 2013, p. 43.
- 12 Stam, 2013, p. 43.
- 13 Eigen collectie.
- 14 Pijp met daarop de naam Jean Nicot gestempeld.
- 15 Mordant, 1999, p. 142 en eigen collectie.
- 16 Vergelijking van productieaantallen en aantallen werknemers van Barth en Gambier leert dat Gambier als veel groter bedrijf zeker anderhalf keer zo efficiënt kon produceren.
- 17 Anoniem, 1841-1919; Anoniem, 1924-1931; Anoniem, 1932-1939; Anoniem, 1940-1947; Anoniem, 1948-1949 en Anoniem, 1950-1959.
- 18 De registratie in de Statistiek van de invoer en uitvoer van 1940 tot 1947 vertoont grote manco's. Het is handgeschreven en incompleet.
- 19 Anoniem, 1861-1864. Aangenomen is dat de verandering in de typen pijpen na 1860 niet meer zo groot is dat een voorzichtige vergelijking niet getrokken zou kunnen worden.
- 20 SAHM, Goedewaagen archief 207. Methodologisch zijn er uiteraard ernstige bezwaren tegen een zo opgezette vergelijking. Echter het gaat hier niet om een exact aantal te berekenen, maar om een voorzichtige indicatie van de hoeveelheden te verkrijgen. Onder netto wordt hier verstaan alleen de pijpen; onder bruto de pijpen met verpakking.
- 21 Caro, 2004, p. 58, 63-64.
- 22 Goedewaagen exporteerde bijvoorbeeld een deel via Antwerpse exportbedrijven en reders.
- 23 In de importstatistiek wordt onderscheid gemaakt tussen versierde en onversierde pijpen en wordt voor 1925 vermeld 'pijpen uit één stuk'. Het is dus onmogelijk een gemiddelde prijs te berekenen. Bovendien verschillen de prijzen per jaar enorm. Uit de cijfers blijkt wel een rangorde in de prijzen, geordend naar herkomst, die ieder jaar terug komt. Van deze rangvolgorde is hier uitgegaan.
- 24 Zie de brief van Goedewaagen aan de Holland-Amerika lijn van 10 september 1912, waarin aangegeven wordt dat de laagste vrachttarieven op de lijnen naar Philadelphia, Boston en New York nodig waren om de concurrentie tegen de Duitse pijp vol te kunnen houden. SAHM, Goedewaagen archief 206.
- 25 SAHM, Goedewaagen archief 309, nr. 522.
- 26 Horlings, 2002, p. 110-142.
- 27 1838: Knoedgen-Wingender: 27.750 gros pijpen (gesorteerd) voor Fr. 232 en Fr. 2 porto. Dit komt overeen met ongeveer Fr. 1,25 per gros.
1862: D. Barth Andenne: Fr. 1-10 per gros.
1879: Wingender, Chokier (prijzen genoemd bij Wereldtentoonstelling Parijs): gewone witte pijpen: Fr. 3/gros; geëmailleerde en verniste pijpen: Fr. 6-9/gros; gezichtspijpen, geëmailleerd en vernist: Fr. 7-15/gros; gezichtspijpen en sigarenhouders Fr. 8-50/gros.
1905: Exposition Universel et Internationale Liège: gewone pijpen: Fr. 1-1,20/100; fantasie wit: Fr. 3/100; fantasie geëmailleerd: Fr. 6/100.
1918: De Bevere: korte pijpen: Fr. 15/gros en detailverkoop: Fr.

- 0,2per stuk; lange halve effen: Fr. 24/gros; gegraveerde halve lange Fr. 30/gros.
- 28 Stam, 2010, p. 2202-2204.
- 29 Uit de Nederlandse statistiek blijkt dat in de periode 1848 tot 1856 ieder jaar pijpen uit België ontvangen zijn. Zie tabel 1.
- 30 Stam, 2013, p. 38.
- 31 Dit geldt in ieder geval voor 1836 en 1848.
- 32 Horlings, 2002, p. 124-126.
- 33 Lindblad & van Zanden, 1989, p. 236-240.
- 34 Anoniem, 1846-1861.

Literatuur:

- Anoniem, 1932-1939. *Bulletin Mensuel du commerce avec les pays étrangers*.
- Anoniem, 1948-1949. *Bulletin Mensuel du Commerce extérieur de L'Union Belgo-Luxembourgeoise avec les pays étrangers*. Bruxelles.
- Anoniem, 1950-1959. *Statistique Annuelle du Commerce de l'Union Economique Belgo-Luxembourgeoise*. Bruxelles.
- Anoniem, 1940-1947. *Statistiek van de invoer en uitvoer* (handgeschreven, incompleet).
- Anoniem, 1846-1861. *Statistiek van de Handel en Scheepvaart van het Koninkrijk der Nederlanden over de jaren 1846-1861*.
- Anoniem, 1841-1919. *Statistique de la Belgique. Tableau général du commerce avec les Pays étrangers*. Bruxelles.
- Anoniem, 1861-1864. *Statistique de la Belgique. Tableau général du commerce avec les pays étrangers*. Bruxelles.
- Anoniem, 1831-1919. *Tableau Général du Commerce de la Belgique avec les Pays Étrangers, 1831-1840. Ministre de l'Intérieur*. Bruxelles. Statistique de la Belgique.
- Anoniem, 1924-1931. *Union économique Belgo-Luxembourgeoise. Tableau Annuel du commerce avec les pays étrangers*. Bruxelles et Gent.
- Caro, J., 2004. *La pipe en terre Wallonie – Bruxelles – Flandre. Identification et Datation*. Brussel.
- Courtney, K. 2009. 'National clay pipe summaries: Australia'. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe*, Vol. 2, p. 9-14.
- Duco, D. H., 1980. 'De historie van de Gambierfabriek'. *Pijpelijntjes VI* (3), p. 1-12.
- Engelen, J. P. A. M., 1985. *Afstammelingen van pijpenmakers in beide Limburgen / pijpenfabriek Trumm-Bergmans te Weert*. Monografie PKN.
- Fraikin, J., 1981. 'Pipe makers in Wallonia'. In: P. Davey, *The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe V. Europe 2*. BAR International Series 106(i).
- Horlings, E., 2002. 'The international trade of a small and open economy. Revised estimates of the imports and exports of Belgium, 1835-1990'. *NEHA jaarboek 65*, p. 110 – 142.
- Lindblad, J. TH. en J.L. van Zanden, 1989. 'De buitenlandse Handel van Nederland, 1872-1913'. *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek 52*, p. 236-240.
- Mordant, R., 1999. *La Pipe en terre d'Andenne et ses marques*. Andenne.
- Stam, R. D., 2003. 'Export van kleipijpen uit België en Frankrijk naar Noord-Amerika (1)'. *PKN 26* (101), p. 1509-1512.
- Stam, R. D., 2010. 'De export van pijpen uit het Westerwald via Nederlandse havens in de 19e eeuw en de rol van handelshuizen'. *PKN 32* (127), p. 2200-2212.
- Stam, R. D., 2013. 'Waarom de ontwikkeling van de pijpennijverheid in België zo anders was als die in Nederland. *Jaarboek PKN, Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen*. Jaarboek I, p. 33-49.
- Sudbury, B. and Jung Jr., P., 2009. 'National clay pipe summaries: United States of America'. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe*, p. 137-148.

Iets over de sociale geschiedenis van de Belgische kleipijpen-nijverheid

Ruud Stam

In dit derde en laatste deel over de kleipijpenijverheid in België wordt ingegaan op de sociale omstandigheden in de pijpenmakerijen in België, zoals die uit de weinige gegevens die daarover beschikbaar zijn blijken.¹ Vooral zal worden ingegaan op de lonen, de aantallen arbeidsplaatsen en de arbeid van mannen, vrouwen en kinderen. Net als in andere landen waren de verdiensten in de pijpennijverheid altijd gering. Alleen eigenaren van grote bedrijven konden tot welstand komen.

De 17e en 18e eeuw

Veel bedrijven waren in de 17e eeuw klein en slechts enkele bedrijven bereikten aan het einde van die eeuw een zekere omvang. Zo claimde aan het einde van de 17e eeuw de pijpenmaker Jean Gravier uit Tournai 40 mensen in dienst te hebben. Echter hoge claims t.a.v. het aantal personen die in dienst zouden zijn, zijn vaker zichtbaar in de 17e en 18e eeuw en dienden er meestal toe om privileges, vergunningen of geldleningen te verwerven. Over het werkelijke aantal werknemers was veelal niets bekend of was, zo dit uit andere bronnen wel bleek, veel lager dan opgegeven.

In de 18e eeuw waren er, vooral in de tweede helft van die eeuw, meer bedrijven van enige omvang. Met de komst van Charles Claessens in 1751 en Egbert Haersevort in 1760 kreeg Antwerpen twee van de grootste pijpenmakerijen van het land met een voor die tijd flink aantal werknemers (10 tot 30).² In 1764 werden in de *Statistique des productions et industries des Pays-Bas autrichiens* telkens één pijpenmaker genoemd in Antwerpen (22 werknemers), Lier (13 werknemers), Balen (5 werknemers), Olmen (3 werknemers), Andenelle (4 werknemers), Tournai (6 werknemers), Brussel (5 werknemers) en Schaffen (1 werknemer).³ De gemiddelde omvang van deze bedrijven lag dus ruim de helft lager dan in Gouda in die tijd.

In de Franse tijd wisselden voor- en tegenspoed elkaar af.⁴ Vooral in de latere jaren van de Franse tijd ging het slecht met de pijpenmakerijen. Zo kromp het bedrijf van Pierre Chrétien Guyson in Poperinge van 24 arbeiders in 1810 naar 2 in 1811.⁵

De lonen van de arbeiders in de pijpennijverheid zijn altijd zeer laag geweest. De massaproductie tegen een lage stuksprijs, veroorzaakt door grote concurrentie, maakte het noodzakelijk om de lonen laag te houden. In de pijpenproductie werkten altijd veel vrouwen en tot

het einde van de 19e eeuw ook veel kinderen omdat hun arbeid laag betaald kon worden. De situatie in België was in deze globaal vergelijkbaar met de omringende landen.

Uit de 17e eeuw is slechts van één pijpenmakerij het loon van een pijpenmaker in opleiding bekend: In 1674 verdiende een pijpenmaker in opleiding in Luik in het eerste jaar 5 liard per gros en in het tweede jaar 6 liard per gros.⁶ Voor de 18e eeuw is alleen iets bekend over kinderlonen. Dieudonné Joseph Antoine had in 1783 32 tot 33 werknemers waaronder vrouwen en kinderen in dienst.⁷ Hieronder bevond zich een hele familie uit Holland met drie kinderen. Voorts had hij vier weeskinderen in dienst, die hij niets hoefde te betalen gedurende de eerste maanden dat zij bij hem werkten. Aan enkele grotere kinderen betaalde hij een halve tot twee sols per dag.

Uit de Franse tijd zijn enkele lonen bekend. Zo was in Andenne het loon tijdens de Franse periode vastgesteld op 1 franc per dag voor alle bedrijven. In Maaseik was in de periode 1811 – 1812 het bruto loon f 0,50 – f 1,00 en in 1813: 40 centimes tot 1 franc.⁸

Bovengenoemde gegevens zijn zo gering in aantal dat deze geen verdere analyse toelaten. Wel bevestigen deze gegevens de lage lonen en de inzet van kinder- en vrouwenarbeid.

De 19e eeuw

Kort nadat België deel was geworden van het Koninkrijk der Nederlanden ging de pijpennijverheid sterk achteruit. Een in 1820 van regeringswege ingesteld onderzoek naar de staat van het fabriekswezen laat zien dat er ca 40 pijpenmakerijen actief waren.⁹ Ook laat dit onderzoek zien dat de toestand van de pijpenmakerijen in het algemeen in de periode 1813-1820 verslechterde. Een trend die ook in Gouda zichtbaar was.

Afb. 1. Transport van pijpen vanaf de fabriek van Wingender rond 1900.

De enquête van 1846.

Pas halverwege de 19e eeuw komen er systematische gegevens beschikbaar. In de tabellen 3, 4 en 5 zijn de cijfers van de enquête van 1846 op verschillende manieren samengevat.

In de enquêtes van 1846 en 1896 zijn de lonen per dag in klassen van een halve franc ingedeeld. Om hier gewogen gemiddelden uit te kunnen berekenen is telkens gebruik gemaakt van de beide uitersten van elke klasse en is zo een gemiddeld hoogste en laagste loon berekend. Voor het lage loon van personen die minder dan een halve franc verdienen is gerekend met een loon van 0,25 franc omdat een geringer loon weinig waarschijnlijk is.

Uit tabel 2 blijkt dat het aantal vrouwen dat in de pijpennijverheid werkzaam was ruim een derde van het aantal volwassenen was. Dit is in vergelijking met de Nederlandse situatie een laag percentage. In Gouda bijvoorbeeld waren in de pijpenmakerijen in 1850 42% mannen, 49% vrouwen en 9% kinderen werkzaam. Het hoge percentage vrouwen had in Gouda te maken met de slechte toestand van de pijpennijverheid op dat moment, waardoor mannelijke door goedkopere vrouwelijke arbeiders vervangen werd. Waarschijnlijk was het aantal werkzame vrouwen in de Belgische bedrijven in werkelijkheid aanzienlijk hoger. Voor Nederland hebben Schilstra en Leydesdorf aangetoond dat de percentages werkzame vrouwen in de 19e eeuwse beroepstellingen veel te laag zijn.¹² Vermoedelijk was dit in België niet anders. Zo zijn bijvoorbeeld de vrouwen en kinderen die als huisarbeid pijpen tremden niet meegerekend.¹³ Van de werknemers was 33% jonger dan 16 jaar.

Uit tabel 3 blijkt dat mannen over geheel België in 1846 in de pijpennijverheid gemiddeld anderhalf tot twee keer

zoveel loon verdienden als vrouwen. Jongens en meisjes verdienden twee en een half tot drie keer zo weinig als mannen. De verschillen waren echter per provincie in absolute en relatieve zin groot. De gemiddeld hoogste lonen werden bij de mannen betaald in achtereenvolgens Henegouwen, Limburg en Namen. Het absoluut hoogste loon, tussen de 4 en 5 franc ontving een werknemer in Nimy-Maisières (Henegouwen) waar de fabrieken van Scouflaire en Nihoul gevestigd waren. In de provincies Antwerpen, West-Vlaanderen, Luik en Namen kwamen lonen voor mannen voor die onder de 0,50 franc lagen. Het is echter heel moeilijk om vergelijkingen te maken omdat de lonen niet uitgesplitst zijn naar de soorten werk die door deze werknemers werden verricht.

Vrouwen waren volgens deze statistiek alleen werkzaam in de provincies van Wallonië en in Limburg. Dit doet onderregistratie vermoeden in het Vlaamse deel. In Henegouwen werden gemiddeld de hoogste lonen betaald. De hoogst betaalde vrouwen (6 personen) verdienden in Nimy-Maisières tussen de 1 en 1½ franc. Lonen onder de 0,5 franc kwamen voor in Henegouwen, Luik en Namen.

De meeste jongens en meisjes die in de Belgische pijpennijverheid werkten waren tussen de 12 en 16 jaar. In Mons werkte een jongen die jonger was dan 9 jaar en in Namen 1 jongen en in Andenne 1 meisje van die leeftijd. In Mons werkte een jongen tussen de 9 en 12 jaar, in Chokier (Luik) 2 jongens en 1 meisje, in Maaseik (Limburg) 4 jongens en in Namen en Andenne ieder 1 meisje. Lonen voor kinderen tussen de 0,5 en 1,00 franc per dag kwamen voor in Mons, Chokier, Luik, Maaseik en Andenne. In totaal werden 22 kinderen tussen de 0,5 en 1 franc betaald. Alle anderen verdienden minder dan 0,50 franc per dag. In Gouda was het in die tijd heel

Afb. 2. Vrouwen en kindarbeid bij Wingender na 1900. Een foto waar werknemers duidelijk poseren in nette kleding en verschillende fasen van het productieproces demonstreren: achteraan vier rolders en vooraan het glazen van pijpen met een agaatsteen.

Afb. 3. Vrouwenarbeid, een rolster, bij Levêque in Andenne begin 20e eeuw. Op de muur zijn getallen of nummers te zien, mogelijk bestellingen. De foto geeft een beklemmend beeld van deze arbeid.

Tabel 1: Toestand van de pijpenbakkerijen (g = goed; ,m = matig; k = kwijnend)

	Aantal bedrijven	Totaal werknemers	Afzet voor 1814	Afzet na 1813	Toestand voor 1813	Toestand 1814, 15, 16	Toestand 1817, 18, 1 ^e helft 1819	Toestand 31 december 1819
Z-Brabant.	1	7	Binnenland	Binnenland	g	k	k	k
Limburg. ¹⁰	1	?	Bin + Buit	Bin + Buit	g	m	k	k
Luik	2	3	Binnenland	Binnenland	k	k	k	k
Oost-Vl.	7	2	Binnenland	Binnenland	g	g	m	m
West-Vl.	8	18	Binnenland	Binnenland	m	k	k	k
Henegouwen	5	57	Bin + Buit	Binnenland	g	m	m	m
Namen	11	82	Bin + Buit	Plaatselijk	g	g	m	m
Antwerpen	5	18	Plaatselijk	Plaatselijk	g	m	k	k
Totaal	40	Meer dan 210						

Tabel 2: Gemiddelde loon per dag 1846.¹¹

	aantal	laag	hoog
Mannen	266	1,07	1,56
Vrouwen	79	0,52	1,00
Jongens	62	0,31	0,61
Meisjes	33	0,31	0,62

Tabel 3: Gemiddelde loon van werkenden in de pijpenijverheid per dag per provincie in 1846.

	Antwerpen			West-Vlaanderen			Oost-Vlaanderen		
	aantal	laag	hoog	aantal	laag	hoog	aantal	laag	Hoog
Mannen	6	0,75	1,16	30	0,73	1,22	-	-	-
Vrouwen	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Jongens	3	0,25	0,50	9	0,25	0,50	-	-	-
Meisjes	-	-	-	-	-	-	4	0,25	0,50
	Hainaut			Luik			Limburg		
	aantal	laag	hoog	aantal	laag	hoog	aantal	laag	hoog
Mannen	130	1,22	1,73	33	0,64	1,14	5	1,00	1,50
Vrouwen	16	0,67	1,16	17	0,46	0,91	6	0,50	1,00
Jongens	27	0,31	0,54	4	0,31	0,63	5	0,45	0,90
Meisjes	12	0,25	0,50	3	0,41	0,83	1	0,25	0,50
	Namen								
	aantal	laag	hoog						
Mannen	62	0,98	1,48						
Vrouwen	40	0,49	0,99						
Jongens	14	0,41	0,75						
Meisjes	13	0,36	0,73						

Tabel 4: Hoogte van de daglonen in plaatsen waar minder en meer dan 50 werknemers werkzaam waren in de pijpenijverheid in 1846 en het gemiddelde loon voor werkende in de Industrie.

	Aantal < 50		Aantal > 50		Gemiddelde loon in België
	aantal	loon	aantal	loon	
Mannen	81	0,89 – 1,33	185	1,15 – 1,66	1,49
Vrouwen	26	0,46 – 0,94	53	0,55 – 1,03	0,71
Jongens	25	0,35 – 0,67	37	0,28 – 0,57	0,54
Meisjes	8	0,36 – 0,62	25	0,31 – 0,62	0,34

Tabel 5: Verdeling over beroepen en gemiddelde daglonen in 1896 in de pijpenijverheid.¹⁶

beroep	mannen		vrouwen		jongens		meisjes	
	aantal	loon	aantal	loon	aantal	loon	aantal	loon
Kleibereider	4	2,13-1,63	1	2,50-3,00	4	1,00-1,50		
Roller	3	1,50-2,00	10	1,05-1,55				
Kaster	28	2,66-3,16	4	1,88-2,38				
Tremmer			15	1,10-1,60				
Pijpenpot vuller							3	1,00-1,50
Bakker	5	2,90-3,40						
Emaillerder	3	2,16-2,66	17	1,00-1,50			2	0,50-1,00
Afwerker	2	1,00-1,50	9	0,61-1,11	3	0,50-1,00	2	1,00-1,50
Verpakker	5	2,70-3,20	4	1,50-2,00	2	0,50-1,00	2	1,00-1,50
Vervoerder	1	2,00-2,50						

gewoon dat nog jongere kinderen lange dagen in de pijpenmakerijen werkten.

Opvallend is dat de lonen in Andenne lager waren dan bijvoorbeeld in Henegouwen en Maaseik. Gecombineerd met de aanwezigheid van klei ter plaatse kan dit een factor zijn waardoor Andenne in de tweede helft van de 19e eeuw uit kon groeien tot het belangrijkste centrum van de Belgische pijpenijverheid. De lonen in de grotere centra waren voor mannen en voor vrouwen gemiddeld hoger dan in de centra met weinig werknemers. In onderstaande tabel is uitgegaan van 50 werknemers als grens tussen een groter en een kleiner centrum. Duidelijk is dat in de grotere centra gemiddeld hogere lonen werden betaald voor mannen en voor vrouwen. Dit geldt niet voor kinderen. Voor hen lagen de gemiddelde lonen in de grotere centra lager. Uit tabel 4 blijkt dat de gemiddelde lonen in andere takken van industrie in België vooral voor mannen gemiddeld hoger lagen.¹⁴

Voor de verschillen tussen de provincies en tussen de grotere en kleinere centra zijn verschillende verklaringen mogelijk. Als voorbeeld kan de provincie Henegouwen genomen worden.

1) Productdifferentiatie in de grotere fabrieken leidde tot hogere salarissen.

In de grotere fabrieken werden over het algemeen meer duurdere pijpen vervaardigd. Dit vergde een grotere vaardigheid en rechtvaardigde voor een aantal werknemers een hogere beloning. In Henegouwen werden 8 mannen boven de 2 franc per dag betaald. Buiten beschouwing laten van deze 'top' lonen zorgt ervoor dat het gemiddelde lage loon daalt van 1,22 naar 0,94 franc en het hoge loon van 1,73 naar 1,44 franc. Daarmee lag het gemiddelde loon nog steeds ruim boven het gemiddelde in andere provincies. De 'top' lonen kunnen dus slechts een deel van het verschil verklaren. Opvallend is dat in Henegouwen geen mannen onder de 0,50 franc per dag betaald werden.

De kinderen werden relatief laag betaald. Waarschijnlijk was er in de grotere bedrijven een grotere scheiding in type functies. Ook dit verklaart een deel van de gemiddeld hogere beloning van mannen en vrouwen in de grotere bedrijven en in Henegouwen.

2) In de grotere centra was er een schaarste aan geschoolde werknemers.

Het vervaardigen van een goede kwaliteit kleiijp vergt jarenlange oefening. Vooral het kisten van de pijp is moeilijk werk dat een grote vaardigheid vereist. Echter de arbeidsmarkt bood voldoende ruimte om mensen aan te trekken, die na een interne opleiding, door konden stromen naar de betere taken. Bovendien zijn uit de archieven vele voorbeelden bekend van pijpenmakers die in andere plaatsen of landen zijn gaan werken. Het argument schaarste aan arbeidskrachten lijkt dan ook nauwelijks houdbaar en geen goede verklaring voor de

verschillen.

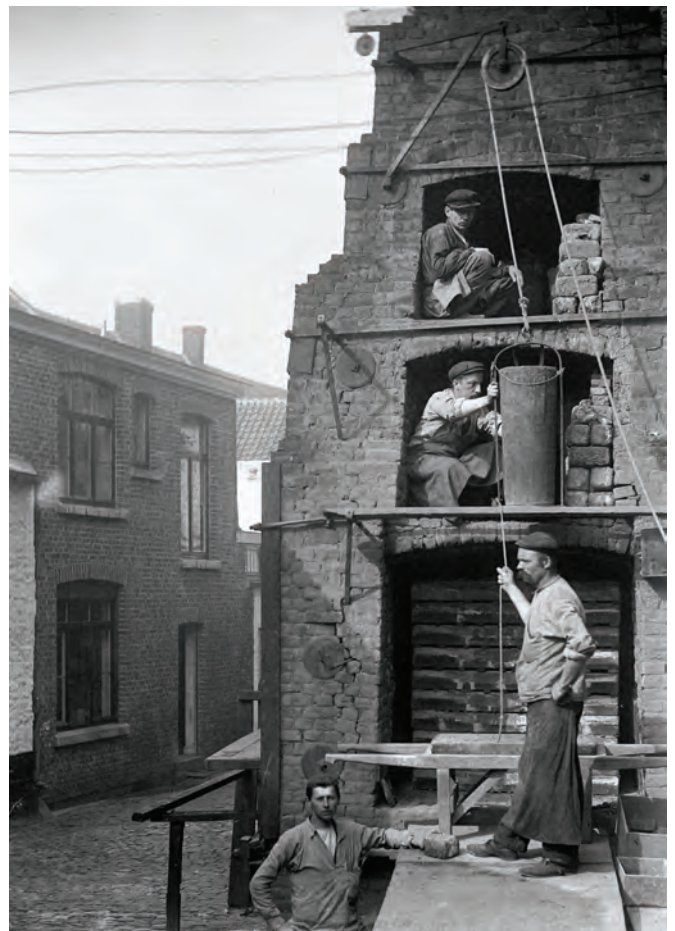
3) Het loonpeil lag in Henegouwen hoger dan in de omliggende provincies.

Een aanwijzing voor een hoog loonniveau in Henegouwen komt naar voren uit de studie van de Meere voor 1819. Deze laat zien dat de gemiddelde lonen van ambachtslieden in Henegouwen de hoogste in België waren.¹⁵ Weliswaar gaat het hier om lonen die 27 jaar eerder werden betaald, maar verondersteld mag worden dat het loonniveau in Henegouwen in 1846 nog steeds op hetzelfde relatief hoge peil stond.

Concluderend is het waarschijnlijk dat de verschillen in beloning voor pijpenmakers in de verschillende centra te verklaren zijn uit de inzet van meer ervaren werknemers en de striktere functiescheiding in de grotere bedrijven en het loonpeil. Hoeveel elk van deze factoren bijgedragen heeft aan de verschillen valt niet te achterhalen.

De enquête van 1896.

Deze enquête is bijzonder interessant omdat deze inzicht geeft in de verdeling van mannen, vrouwen en kinderen over de verschillende functies binnen de pijpenmakerijen met de bijbehorende verdiensten. De gegevens zijn in tabel 5 voor zover mogelijk samengevat. Omdat de registratie van de functies niet

Afb. 4. Het vullen van de oven bij Wingender.

Tabel 5: Verdeling over beroepen en gemiddelde daglonen in 1896 in de pijpennijverheid.¹⁶

beroep	mannen		vrouwen		jongens		meisjes	
	aantal	loon	aantal	loon	aantal	loon	aantal	loon
Kleibereider	4	2,13-1,63	1	2,50-3,00	4	1,00-1,50		
Roller	3	1,50-2,00	10	1,05-1,55				
Kaster	28	2,66-3,16	4	1,88-2,38				
Tremmer			15	1,10-1,60				
Pijpenpot vuller							3	1,00-1,50
Bakker	5	2,90-3,40						
Emailleerder	3	2,16-2,66	17	1,00-1,50			2	0,50-1,00
Afwerker	2	1,00-1,50	9	0,61-1,11	3	0,50-1,00	2	1,00-1,50
Verpakker	5	2,70-3,20	4	1,50-2,00	2	0,50-1,00	2	1,00-1,50
Vervoerder	1	2,00-2,50						

overal op dezelfde manier heeft plaatsgevonden zijn een aantal categorieën samengevoegd. Bovendien komen niet alle functies overal voor of er zijn helemaal geen functies uitgesplitst. Ook benamingen als voltooiër en pijpenmaker bieden geen houvast. Gelet op de wijze van registreren zijn waarschijnlijk meerdere functies door sommige werknemers uitgeoefend.

Bij de verpakkers zijn voor Bree extreem hoge daglonen opgenomen. Vermoedelijk gaat het hier om familieleden van de eigenaar of meewerkende chefs.

Daarenboven is het loonniveau in verschillende plaatsen niet gelijk, zoals ook blijkt uit de enquête van 1846. Tenslotte zijn de aantallen te klein om betrouwbare uitspraken te kunnen doen. Ondanks al deze bezwaren levert tabel 5 een interessant beeld op van de werkverdeling in de pijpenmakerijen en geeft het een beeld van de waardering van de diverse functies.

Wat in het gildereglement in Gouda al in de 17e eeuw verboden was, gebeurt hier wel: vrouwen aan de schroef (kasten). Toch was er een duidelijke verdeling van taken voor mannen, vrouwen en kinderen, al week deze op onderdelen af van de traditionele verdeling van arbeid in de Nederlandse pijpenmakerijen. Het moeilijke en zware werk van het stoken van de oven werd alleen door

mannen gedaan en werd gemiddeld het beste betaald. Het kasten van de pijpen, wat veel vaardigheid en kracht vereiste, werd door mannen en vrouwen en oudere jongens gedaan en werd eveneens hoog betaald, gevolgd door het zware werk van het kleibereiden, waar ook jongens voor werden ingeschakeld.

Het maken van de kleirolletjes was werk voor volwassenen maar werd veel minder betaald. Het vullen van de pijpenpotten is delicaat werk. Dit werd hier alleen door meisjes gedaan. Het emailleren werd hoofdzakelijk door vrouwen gedaan, maar ook mannen en meisjes deden dit werk. Het tremmen van de pijpen was uitsluitend vrouwenwerk. Afwerken en verpakken werd door mannen, vrouwen en kinderen gedaan en werd het slechtst betaald. Het percentage werkzame vrouwen was relatief iets gestegen naar 38%. Het percentage minderjarigen, jonger dan 16 jaar, was gedaald naar 9%. Dit in tegenstelling tot de voor Gambier in het nabijgelegen Givet (Frankrijk) bekende cijfers.¹⁷ Daar verdubbelde het aantal werkzame kinderen in 1887 t.o.v. de jaren veertig van de 19e eeuw tot 19% van de werknemers.¹⁸ Voor dit verschil is geen verklaring bekend.

Afb. 5. Ook een oudere jongen werkte bij Wingender als kaster.

Afb. 6. Het kasten van een pijp door de pijpenmaker Leveque.

Duidelijk is ook dat vrouwen in het algemeen slechter werden betaald voor dezelfde arbeid.¹⁹

Thuiswerk kwam in zeer beperkte mate alleen voor in Luik en Kortrijk: respectievelijk 8 en 3 tremsters. Zo werden bij Wingender In Chokier pijpen thuis door vrouwen en kinderen getremd. Vermoedelijk was het transport van de pijpen zo moeizaam dat thuiswerken niet echt een alternatief was voor werk in de werkplaats/fabriek. Bovendien betaalde thuiswerk meestal minder en was voor vrouwen alleen aantrekkelijk als er een noodzaak was om huishoudelijke arbeid/opvang van kinderen te combineren met betaald werk.

Door het geringe aantal werknemers in de pijpennijverheid in 1896 in vergelijking met 1846 (met meer dan de helft verminderd) is een uitgebreide vergelijking van de hoogte van de lonen per provincie en tussen grote en kleine bedrijven niet mogelijk. Bovendien ontbreken voor een aantal plaatsen de opgave van de lonen. In 1896 werden in Namen en Henegouwen de hoogste lonen betaald. In Limburg de laagste. Oost- en West-Vlaanderen nemen een middenpositie in. Dit patroon wijkt niet sterk af van dat uit 1846.

De enquête van 1896 biedt ook inzicht in de aantallen uren werk per dag. In Kortrijk werd 12 uur gewerkt; in Roulers, Gent, Nimy en Andenne 11 uur; in Chokier 10½ uur en in Brée 10¼ uur. In Yperen en in Nimy bij Scoufflaire 10 uur.²⁰ Dit is aanzienlijk minder dan in de pijpenmakerijen in Gouda in die tijd. Daar lag de werktijd in 1889 tussen de 11½ uur bij F. S. Sparnaaij & Zoonen en 14 uur bij P. J. van der Want Azn.²¹

De sterke beperking van het stakingsrecht in de 19e eeuw en de, in Europees perspectief, late ontwikkeling van de arbeidswetgeving en de sociale zekerheid betekende dat in deze sector de lonen laag werden gehouden, lange dagen gemaakt moesten worden en vrouwen en kinderen ingezet moesten worden om het bestaansminimum van een gezin te kunnen realiseren.²² Lage lonen waren immers een belangrijke concurrentiefactor in een bedrijfstak waar rationalisatie slechts beperkt mogelijk was. Ook de werkloosheid, die in de Vlaamse gewesten in de 19e eeuw een grote plaag was, maakte het de werkgevers mogelijk lage lonen te betalen.

Toch is voor mannen en meisjes het gemiddelde loon in de 50 jaar die tussen beide enquêtes in ligt meer dan verdubbeld. Dit geldt niet voor de achterblijvende lonen van vrouwen en jongens. Bij de mannen zijn het vooral de lagere lonen die worden opgetrokken en de hogere lonen blijven daar procentueel bij achter. De ruime verdubbeling van lonen komt overeen met de algemene loonstijging in die periode (zie tabel 7).²³ Dit zegt echter weinig over de heersende armoede. Immers de strijd voor sociale hervormingen was in België en met name in Wallonië een van de hardste in Europa. Ook in andere

sectoren werd door de arbeiders extreme armoede geleden.

Alle vergelijkingen zijn hier gemaakt op basis van nominale lonen. Als gevolg van een gestage daling van de index van de voedingsmiddelen en die van de kosten van levensonderhoud zijn in de periode 1846 tot aan de Eerste Wereldoorlog de reële lonen (koopkracht) met ca 75 % gestegen.²⁴ Vooral de prijsdalingen van 1876 heeft hier veel aan bijgedragen.

In de grote pijpenmakerijen in Kortrijk, Nimy en Chokier werden de hoogste lonen betaald, gevolgd door Bree en Andenne. In de kleinere bedrijven was de betaling duidelijk minder, in overeenstemming met de in het algemeen eenvoudiger pijpen die daar werden vervaardigd. Een duidelijke koppeling van de hoogte van de lonen van de pijpenmakers aan provincies komt uit deze enquête niet naar voren. In zijn algemeenheid is bekend dat de hoogste lonen werden betaald in Henegouwen, Luik-Verviers, Brussel en Antwerpen.²⁵ In Vlaanderen waren de lonen vaak laag.

De directievoering was overal in handen van mannen. De verhouding (in aantallen) witte boorden werk – handwerk was gemiddeld en in Chokier en Andenne 1:7; in Grivegnée 1:5 en in Nimy 1:12.

Verder is het nuttig een vergelijking te maken tussen de gemiddelde lonen in de kleiijpennijverheid en verwante takken van industrie als de productie van steengoed (gres) en de productie van houten en meerschium pijpen.

Deze tabel maakt nog eens duidelijk hoezeer de kleiijpennijverheid een lage-lonen-bedrijfstak was. Dit komt met name tot uiting in de lonen van volwassenen. In Nederland was deze situatie niet anders. Ook daar waren de pijpenmakers de laagst betaalde werknemers van alle beroepsgroepen.²⁶

Ter vergelijking worden onderstaand lonen in diverse takken van nijverheid gegeven in 1846 en 1896 die voor 3/4 van de daar werkende mannen gold.²⁷

De enquêtes van 1910, 1926 en 1930.

Deze enquêtes geven nog maar zeer beperkte informatie. Zij geven een beeld van de inzakkende pijpennijverheid en de veranderende positie van vrouwen en kinderen.

In 1910 waren de bedrijven van de Bevere in Kortrijk en Knoedgen in Bree de twee grootste bedrijven. In de bedrijven waren meer mannen dan vrouwen werkzaam (64 tegen 53). Kinderen worden in de enquête niet apart vermeld. Dit betekent niet dat er helemaal geen kinderarbeid meer was. De enquête van 1926 maakt dit duidelijk. In de directie van de pijpenmakerijen komen voor het eerst vrouwen voor.

Uit de enquête, naar bedrijven met meer dan 10 werknemers, uit 1926 blijkt dat arbeid van minderjarigen ouder dan 14 jaar, werd ingezet. Slechts één minderjarig

Tabel 6: Gemiddelde daglonen en aantallen werknemers in 1896 in verwante takken van industrie.

	Aantal kleipijp	Kleipijpen laag	Kleipijpen hoog	Aantal gres	Gres laag	Gres hoog	Aantal Hout meerschuur	Hout – meerschuur laag	Hout – meerschuur Hoog
Man	72	2,34	2,84	334	3,18	3,68	15	4,90	5,40
Vrouw	68	1,08	1,58	36	1,46	1,96	-	-	-
Jongen	9	0,72	1,22	2	0,50	1,00	2	0,75	1,00
Meisje	12	0,88	1,38	-	-	-	-	-	-

Tabel 7: Lonen van mannen per dag in diverse takken van nijverheid (3/4 mannelijke werknemers; pijpenijverheid 100% van de mannen)

Tak van nijverheid	1846		1896	
	laag	hoog	laag	hoog
Pijpenmakerijen	1,07	1,56	2,34	2,84
Kolenmijnen	1,00	2,50	2,50	4,50
Hoogovens, pletterij, machinebouw	1,50	3,00	2,50	4,50
Glas- spiegel men kristalfabrieken	1,00	3,00	2,00	7,00
Papierfabrieken	1,00	2,00	2,00	4,00
Suikerfabrieken	0,50	1,50	1,50	3,50
Katoenspinnerijen en -weverijen	0,50	2,50	1,50	3,50
Linnenspinnerijen	0,50	2,00	2,00	3,50
Wolspinnerijen en -weverijen	0,50	2,00	1,50	4,00

Tabel 8: Aantallen werknemers per bedrijf in 1910.²⁸

Plaats provincie	Aantal bedrijven	Totaal werknemers	directie	familieleden	opzichters	Arbeiders m	Arbeiders v
Kortrijk West Vlaanderen	1	48	1m	1m 1v		25	20
Roulers West Vlaanderen	1	3	1v	1m 1v		1	
Poperinghe West Vlaanderen	1	3	1m			3	
Wetteren Oost Vlaanderen	1	1	1m			1	
Maisières Hainaut	1	10	1m			4	5
Nimy Hainaut	2	13	1m 1v			5	6
Brée Limburg	1	40	1m	1m	2m	20	16
Andenne Namen	3	18	3m	2m 2v		5	6

Tabel 9: Aantallen werknemers in de twee grotere bedrijven in 1926.²⁹

	Aantal fabrieken	Aantal werknemers		14-16 jaar		16-18 jaar		18-21 jaar		volwassenen	
		m	v	m	v	m	v	m	v	m	v
Kortrijk	1	11	13			1	3	1	1	9	9
Andenne	1	4	17		1		1		1	4	14

Tabel 10: Aantallen werknemers per provincie in 1930.³⁰

Provincie	Aantal bedrijven	chefs	arbeiders
Brabant	1	1m	2m
Namen	2	2m	4m, 18v
Hainaut	1	1m	1m, 2v
West Vlaanderen	1	1m	16m, 18v

meisje was tussen de 14 en 16 jaar. Tegenover 5 meisjes jonger dan 18 jaar was slechts één jongen in de pijpenmakerijen in Kortrijk en Andenne werkzaam. Er waren meer vrouwen dan mannen werkzaam. Dit is te verklaren doordat het in de vorige eeuw steeds moeilijker werd om werknemers voor de pijpenmakerijen te krijgen. Dit gold zeker in Wallonië waar veel vraag was naar (mannelijke) arbeidskrachten in de mijnen en de industrie. Een zelfde verschijnsel deed zich voor in de eindjaren van Gambier (Frankrijk) in het nabijgelegen Givet. Het is te verwachten dat in de kleine bedrijven, die in deze enquête niet zijn opgenomen, het aandeel arbeid van minderjarigen hoger lag omdat daar voornamelijk familieleden meehielpen bij de productie.

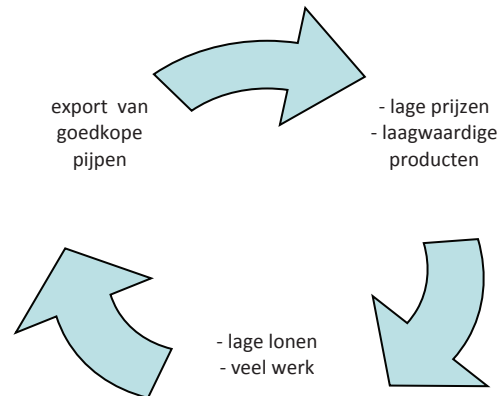
In 1930 waren er nog weinig bedrijven over. Er waren meer vrouwen dan mannen in de pijpenmakerijen werkzaam: 23 mannen en 40 vrouwen.

Conclusie en discussie

In grote lijnen waren de sociale omstandigheden in de pijpenmakerijen in België in de 19e en 20e eeuw te vergelijken met die in Gouda. Echter de relatieve uitbuiting van de werknemers lijkt in België minder te zijn geweest dan in Gouda. Met name de lonen verschilden minder met die van andere beroepsgroepen en ook waren de werktijden minder lang dan in Gouda. Het aandeel van vrouwen en kinderen was lager dan in Gouda. Dit alles kan verklaard worden door het feit dat de Belgische kleiijpennijverheid veelal gevestigd was op plaatsen waar ook veel andere werkgelegenheid was, waardoor de lonen en werktijden meer in de pas moesten lopen met die van andere bedrijven dan dat in bijvoorbeeld Gouda het geval was. In Gouda boden, tot ca 1870, de pijpenmakerijen verreweg de grootste hoeveelheid werkgelegenheid. In 's-Hertogenbosch daarentegen was van een situatie sprake die sterk overeenkwam met die in België.³¹ Ook hier was veel andere werkgelegenheid en lagen in de eerste helft van de 19e eeuw de lonen van de pijpenmakers hoger dan in Gouda en waren de netto arbeidstijden korter.³²

De Belgische pijp was, mede door de betere arbeidsvoorwaarden, in het algemeen minder concurrerend op de internationale markt. Ook andere factoren speelden hierbij een rol. Zie hiervoor deel een en twee van deze reeks artikelen. Dat er in de tweede helft van de 19e eeuw in sommige plaatsen toch op export gerichte bedrijven opkwamen kan verklaard worden uit de lage lonen ter plaatse. Een goed voorbeeld hiervan is het bedrijf van Désiré Barth in Andenne dat zijn producten voor ca 90% uitvoerde naar Amerika en Australië, waar veel goedkope pijpen gevraagd werden.³³ Echter hierbij moet wel bedacht worden dat de productie van goedkope pijpen ook leidt tot gemiddeld lagere lonen omdat bijvoorbeeld het kasten veel eenvoudiger is dan van een lange kwaliteitspijp. De vraag moet dan

ook gesteld worden wat eerst kwam: de lage lonen of de productie van bulkgoed voor de internationale markt. Het feit dat al in 1846 de lonen in Andenne laag waren, dus nog voordat Barth zijn bedrijf begon, duidt er op dat vermoedelijk deze lage lonen de export van bulk goed mogelijk gemaakt hebben.

Een geheel andere situatie is er in Chokier waar Wingender hoofdzakelijk hoogwaardige pijpen produceert. Hier liggen de lonen hoog en Wingender richt zich dan ook voornamelijk op het duurdere segment, vermoedelijk ook voor de export. Dit bedrijf heeft dan ook minder werknemers dan Barth in het midden van de tweede helft van de 19e eeuw.

Dankwoord en fotoverantwoording

Francis Van Parys wil ik hartelijk danken voor zijn hulp bij het verkrijgen van de foto's. Alle foto's zijn afkomstig uit het archief van het Musée de la Vie Wallonne te Luik.

Afb. 7. De pijpenmaker Levêque prikt het rookkanaal door.

Noten:

- 1 De eerdere delen zijn: Stam, 2013, p. 33-49 en Stam, 2014, p. 75-85.
- 2 Oost, 1982, p. 85. Ook hier is een duidelijk verschil te zien tussen de geclaimde en de werkelijke aantallen werknemers.
- 3 Moureaux, 1974, deel 1, p. 801. Moureaux (1973, p.138) wijst er op dat deze statistiek te incompleet is om hier kwantitatieve conclusies uit te kunnen trekken. Voor een aantal plaatsen zijn de pijpenmakerijen niet in deze statistiek terug te vinden en voor andere plaatsen geldt dat daar ten tijde van de enquête meerdere pijpenmakers werkzaam waren.
- 4 Stam, 2013, p. 36.
- 5 Duuren, 1997, p. 850.
- 6 Fraikin, 1981, p. 42.
- 7 Fraikin, 1981, p. 30 en 31. Brief van 10-8-1783 aan Paradis, Raad van Financiën, het provinciale belastingkantoor.
- 8 Engelen, 1986.p. 37.
- 9 Brugmans, 1956, p. 352 en 353.
- 10 Engelen, 1986, p. 28 en 29. Limburg is in deze bron niet gesplitst in het latere Nederlandse en Belgische deel. In het 'Belgische' deel was een bedrijf gevestigd te Maaseik. Dit bedrijf had in 1821 ca. 20 werknemers. De in totaal 72 werknemers zijn derhalve niet goed toe te delen.
- 11 Anoniem, 1851. Deze statistiek laat per provincie vele optelfouten zien.
- 12 Schilstra, 1940. Leydesdorp, 1977.
- 13 Fraikin, 1978, p. 26. Wingender liet pijpen thuis trimmen door vrouwen en kinderen.
- 14 Keymolen, 1977, p. 17.
- 15 Meere, 1980. p. 359.
- 16 Niet herkenbare functies zijn weggelaten.
- 17 Duco, Gambier, p. 13.
- 18 Leclair, 2012, p. 97. In Frankrijk was de minimumleeftijd voor kinderen om in een fabriek te mogen werken, door de wet van 22 maart 1841, 8 jaar.
- 19 Het heeft bij deze kleine aantallen, waarbij de verschillen in loonniveau en de verschillen in betaling naar functie ook nog een rol spelen, geen zin om deze verschillen tussen mannen en vrouwen te analyseren.
- 20 Fraikin, 1978, p.37 geeft aan dat de werknemers bij Wingender effectief 10 uur werken van zes uur tot zes uur met pauzes om 8 uur, en 3 uur van een half uur en tussen de middag van een uur.. het kan echter heel goed zijn dat dit werktijden uit het begin van de 20e eeuw waren.
- 21 Duuren, 1987, p. 5-10
- 22 Vroede, 1970, p. 525-529. Het coalitieverbod werd in 1866 opgeheven, maar de beperking van het stakingsrecht bleef gehandhaafd en werd in 1892 zelfs verzwakt. De arbeids- en sociale wetgeving kwam laat op gang: 1887 op de uitbetaling van lonen; 1889-1914 op de arbeid van vrouwen en kinderen; 1900 op de arbeidsovereenkomsten; 1903 op de arbeidsongevallen; 1905 op de zondagsrust; 1921 op de 8-urige werkdag en de 48-urige werkweek; vanaf 1924 kwam de eerste sociale zekerheidswetgeving tot stand: ouderdomsvoorziening.
- 23 Burger en Vermaas, 1996. p. 114.
- 24 Weerdt, 1960-1969, p. 7-9.
- 25 Weerdt, 1960-1969, p. 6.
- 26 Stam, 2012, p. 89.
- 27 Weerdt, 1960-1969, p. 5-6.
- 28 Anoniem, 1919.
- 29 Anoniem, 1926.
- 30 Anoniem, 1930.
- 31 Herwijnen, 1985, p. 5.
- 32 Stam, 2012, p. 88, 89.
- 33 Barth stopt in 1885. Het is niet duidelijk of de concurrentie op de internationale markt van de nog goedkoper producerende Schotse bedrijven Barth tot stoppen heeft gedwongen.

Literatuur:

- Literatuur
- Anoniem, 1851. *Statistique de la Belgique. Industrie. De censement général*, 15 octobre 1846. Bruxelles.
 - Anoniem, 1919. *Recensement de L'Industrie et du Commerce*. 31 Décembre 1910. Bruxelles.
 - Anoniem, 1926. *Enquête sur la situation des industries*. 31 octobre 1926.
 - Anoniem, 1930. *Recensement de L'Industrie*.
 - Brugmans, I. J., 1956. *Statistieken van de Nederlandse Nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw*. Den Haag.
 - Burger, A. en Vermaas, A.,1996. Dutch wage development in an international perspective 1850 – 1913. *Economic and Social History in the Netherlands*. Volume 7.
 - Duco, D., 1980. 'De historie van de Gambier fabriek', *Pijpelijntjes* VI (2).
 - Duuren, L. van, 1987. Arbeidsomstandigheden in de pijpenfabrieken te Gouda. *PKN* 10(37).
 - Duuren, L. van, 1997. Deelname van Belgische pijpenmakers aan tentoonstellingen. *PKN* 19 (75), p. 850-895.
 - Engelen, J., 1986. "...Wij vinden hier pijpen, waer is den Toeback...". *RAM rapport 2*, Maaseik.
 - Fraikin, J., 1978. *La Fabrication de la pipe en terre*. Liege.
 - Fraikin, J., 1981. Pipe makers in Wallonia. In: Davey, P.: *The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe V. Europe 2*. BAR International Series 106(i).
 - Herwijnen, Th. P. J. van, 1985. *Leonardus Eras, van 1810 tot 1864 pijpenfabrikant te 's-Hertogenbosch*. 's-Hertogenbosch, eigen uitgave.
 - Keymolen, D., 1977. *Vrouwenarbeid in België van 1860 tot 1914*. Leuven.
 - Leclair, A., 2013. Aspects méconnus du métier de pipier en France. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe* 5, p. 91-105.
 - Leydesdorp, S., 1977. *Verborgene arbeid vergeten arbeid*. Assen.
 - Meere, J. M. M., 1980. Daglonen in België en Nederland in 1819. *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 6(20).
 - Moureaux, M. P., 1973. *Le commerce entre la France et les Pays-Bas Autrichiens dans la seconde moitié du 18 siècle*. Congres Aires et Structures du commerce français au 18 siècle. Université Lyon II, Paris.
 - Moureaux, M.P., 1974. *La Statistique industrielle dans les Pays-Bas Autrichiens à l'époque de Marie-Thérèse*. Bruxelles.
 - Oost, T., 1982. *Tentoonstellingscatalogus. Van Nederzetting tot Metropool*. Volkenkunde museum, Antwerpen.
 - Schilstra, W.N., 1940. *Vrouwenarbeid in Landbouw en industrie in Nederland in de tweede helft van de 19e eeuw*. Amsterdam.
 - Stam, R. D., 2012. Some aspects of the social history of pipe making in the nineteenth century Netherlands. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe* 5, p. 87-90.
 - Stam, R. D., 2013. 'Waarom de ontwikkeling van de pijpennijverheid in België zo anders was als die in Nederland'. *Jaarboek 2013, PKN, Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen*, p. 33-49.
 - Stam, R. D., 2014. De Belgische export en import van pijpen na de Belgische onafhankelijkheid. *Jaarboek 2014, PKN, Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen*, p. 75-85.
 - Vroede, M. de, 1970. 'Van liberaal-burgerlijke hegemonie naar sociaal getij'. *Spiegel Historiae* 5(10), p. 525-529.
 - Weerdt, D. de, 1960-1967. *De arbeiderstoestanden van 1876 tot 1914*. Ontwikkeling nr. 144 Antwerpen.

Zie: "Iets over de sociale geschiedenis van de Belgische kleipijpen nijverheid", pagina 127.

De sociale strijd op Belgische pijpen

Ruud Stam

In dit artikel worden een paar Belgische pijpen besproken die een duidelijke sociaal-politieke betekenis hebben en te maken hebben met sociale strijd.

Er zijn vele politieke pijpen uit België bekend. Portretpijpen van Koning Albert I en zijn vrouw Elisabeth, en de Generaals Joffre en Foch zijn daar bekende voorbeelden van.¹ Ook de pijp van Julien d'Andrimont, de geliefde burgemeester van Luik, is een dergelijke politieke portretpijp.² Op deze portretpijpen wordt hier niet ingegaan.

Wel worden hier een paar pijpen besproken die te maken hebben met het stakingsrecht en klassenjustitie, de werkdag van 8 uur en het algemeen kiesrecht. Verder wordt nog een pijp besproken die oproept tot eenheid aan het begin van de Eerste Wereldoorlog. Tot slot wordt, omdat de strijd van de Boeren in Zuid-Afrika ook als strijd voor rechtvaardigheid wordt gezien, een pijp getoond die een Boer en Paul Kruger uit de Boeren Oorlog op de ketel heeft staan.

De sociale strijd in België

Na Engeland was in Europa België het eerste land waar de industriële revolutie breed tot ontwikkeling kwam. Hoewel België in 1830 werd gesticht als een constitutionele parlementaire monarchie was de macht zeer ongelijk verdeeld. Meer dan de helft van de bevolking sprak Nederlands, maar de rijke verfranste bourgeoisie monopoliseerde het kiesrecht en bepaalde in hoge mate de arbeidsverhoudingen. Onder het bewind van Napoleon verbood de Franse wetgever de arbeiders op het Europese vasteland samen te werken voor hogere lonen of betere arbeidsvoorwaarden.³ Na de Franse bezetting nam de Belgische wetgever dit coalitieverbod over tot 1866. Daarna mochten vakbonden wel opgericht worden, maar werd het stakingsrecht beknot via het strafrecht (art. 310). De beperkingen werden in 1892 zelfs verzaamd. Ondanks deze beperkingen kreeg het vakbondsleven vanaf 1866 een belangrijke impuls en organiseerden eerst de geschoolde en later de fabrieksarbeiders zich gaandeweg in vakbonden. Van een massaal en georganiseerd arbeidersverzet tegen de sociale wantoestanden en de antidemocratische staatsstructuren was tot halverwege de 19e eeuw in België geen sprake.

Vlaanderen was relatief arm en de mijnbouw en zware industrie was in Wallonië geconcentreerd. De

emancipatie van Vlaanderen ging langzaam. Zo werd pas in 1898 het Vlaams juridisch als landstaal naast het Frans erkend. Pas tegen het eind van de 19e eeuw kwam de ontginning van het Limburgse steelkolenbekken tot stand en verschoven meer en meer industrieën naar Noord-België. Deze langzame ontwikkeling in Vlaanderen heeft bepaald dat de felste sociale strijd in België zich in de 19e eeuw in Wallonië heeft afgespeeld. Dat neemt niet weg dat ook in Vlaanderen strijd werd gevoerd vanwege de armoede die het noordelijk deel van België, decennia lang in zijn greep hield. In Gent bijvoorbeeld, waar de katoenindustrie een van de belangrijkste werkgevers was, waren de arbeidsomstandigheden heel slecht, met lange werktijden en lonen die nauwelijks voldoende waren voor de meest basale levensbehoeften. Hier kwamen dan ook al in de jaren vijftig regelmatig ongeorganiseerde grote stakingen voor. In de periode voor 1886 werd al wel een eerste aanzet gegeven voor een aantal sociale voorzieningen onder druk van de eerste 'vakbonden', die nog zeer machteloos waren. Deze verzetten zich tegen de hongerlonen en de erbarmelijke werkomstandigheden. Als eerste werd op 4 maart 1857 in Gent de 'Broederlijke Maatschappij der Wevers' opgericht. Die eerste vakverenigingen, die nog met het coalitieverbod te maken hadden, waren eerder verenigingen voor onderlinge bijstand dan echte vakbonden. Zij stelden zich relatief gematigd op en stonden ook open voor alle arbeiders, ongeacht de levensbeschouwing waartoe ze behoorden.

Ondanks de achterstand in industrialisatie werd juist in Vlaanderen in 1877 de eerste socialistische arbeiderspartij van België gesticht. Na een samengaan met de Brusselse zusterpartij werd uit deze partij in 1885 de Belgische Werkliedenpartij opgericht. Actiepunten waren: algemeen kiesrecht, verplicht en gratis neutraal onderwijs, afschaffing van kinderarbeid onder 12 jaar, een stelsel van sociale zekerheid en nationalisatie van

Afb. 1. Het neerslaan van de opstand in Roux op 26 en 27 maart 1886, waarbij 20 doden vielen.

bedrijven. Er waren al snel eerste successen. In 1889 kwam de eerste reglementering van vrouwen- en kinderarbeid tot stand. In 1893 werd een eerste stap naar algemeen stemrecht verwezenlijkt met het meervoudig stemrecht voor mannen ouder dan 25 jaar.⁴

De economische depressie van 1873 tot 1896 maakte de situatie van de arbeiders nog dramatischer. Het Belgische patronaat, dat bekend stond om de lage lonen die zij betaalden, lieten de nominale lonen zo langzaam stijgen dat zij daarmee in feite de reële lonen verlaagden. Zij deden dit om zo de concurrentiekracht te handhaven, maar zorgden dus wel voor koopkrachtverlies voor de toch al arme bevolking. De werkloosheidsgraad nam in deze periode onwezenlijke proporties aan en de situatie verslechterde zienderogen. Artikel 310 van het wetboek van strafrecht maakte het voor de vakbonden zo goed als onmogelijk hiertegen actie te ondernemen en door het meervoudig stemrecht bestond de arbeidersklasse politiek gezien niet, ondanks de inspanningen van de Belgische Werkliedenpartij.⁵

Pas in 1898 werden beroepsverenigingen legaal en konden de arbeiders zich beter verenigen, maar het duurde nog tot 1921 voordat artikel 310 van het wetboek van strafrecht werd afgeschaft en de wet op de vrijheid van (vak)verenigingen werd ingevoerd.

Een herdenking van de Parijse Commune van 1871 in Luik groeide uit tot de eerste algemene staking in België.⁶ De regering reageerde met strenge repressie en verscheidene stakers werden gedood en de leiders werden gevangenen gezet. De arbeidersopstanden en onlusten in Luik en de Borinage in 1886 waren het heftigst. Deze zorgden voor een verdere bundeling van krachten en deze stakingen en opstanden zorgden er tevens voor dat de positie van de arbeiders meer en meer op de politieke agenda kwam en zorgden ook voor de invoering op beperkte schaal van sociale wetgeving.

De pijpen

Falleur en Schmidt

Van de pijpen die de sociale strijd verbeelden is de pijp met de portretten van Oscar Falleur en Xavier Schmidt het meest bekend. In 1886 waren er grote stakingen en hevige onlusten in Luik en de Borinage. Tijdens de onlusten werd bijvoorbeeld in La Louvière de glasfabriek Baudoux in brand gestoken. Het leger werd ingezet om de stakingen te breken en de orde te herstellen, zoals in Roux.

Volgens officiële cijfers vielen bij de onlusten in de Borinage 24 doden, maar aangenomen mag worden dat dit er veel meer waren. Deze stakingen kenden geen echte leiders, maar justitie zocht naar aanstichters en ondanks dat er nauwelijks bewijs was, werden de syndicalistenleiders Falleur en Schmidt opgepakt en

in een oneerlijk proces - de jury bestond louter uit fabrikanten, bankiers, notarissen en handelaren - in 1886 veroordeeld tot 20 jaar cel. Dit proces werd algemeen aangevoeld als klassenjustitie. Uit de arbeidersbeweging groeide hiertegen hevig verzet en werd amnestie geëist. In 1888 kregen beide leiders amnestie, maar moesten wel het land verlaten. Van de pijp met de portretten van Schmidt en Falleur zijn minstens zes verschillende modellen bekend, die bij verschillende pijpenmakerijen zijn gemaakt:

-Daniel in Andenne, 1886-ca1900, zonder steelopschrift (afb. 2a-b).

-Nihoul in Nimy, 1886-ca1900, met steelopschrift *Amnistie* (afb. 3a-c).⁷

-Verheyleweghen in Andenne, na 1901.⁸

-Joseph Heurter in Andenne, 1906-1929.⁹ Later ook door Leonard gemaakt uit dezelfde mal.

-Fernand Croquet in Maisières, 1936,¹⁰ steelopschrift 50 *Anniversaire / Schmidt et Falleur*.¹¹

-De Bevere in Kortrijk (midden 20e eeuw); alleen portret van Oscar Falleur en Xavier Schmidt, steelopschrift *La Pipe Wallone*. Het lijkt erop dat de echte betekenis van de gebeurtenissen van 1886 al was vergeten en dat alleen een 'type' pijp door De Bevere voor de Waalse rokers is gerealiseerd (afb. 4).

De acht-uren pijp

In 1817 pleitte Robert Owen (1771-1858) in Engeland al voor de invoering van de achturige werkdag in werkplaatsen en fabrieken. Hij stelde dat een achturige werkdag in combinatie met een goede organisatie van arbeid genoeg voor een ieder zou opleveren. De strijd om de 8-urige werkdag begon in Amerika met het ultimatum van de bonden om op 1 mei 1886 de achturige werkdag in te voeren. Deze eerste mei werd gekozen omdat in de Verenigde Staten deze dag traditioneel Moving Day was. Op deze dag werden veel arbeidscontracten verlengd en werden nieuwe arbeidscontracten gesloten. In Chicago demonstreerden op 1 mei 1886 op de Dag van de Arbeid een half miljoen mensen voor invoering van de achturige werkdag. De demonstratie liep uit op een enorm bloedbad. Ook in Europa werd gekozen om een jaarlijkse 1 meiviering te hebben. Dit werd besloten op 21 juli 1889 op het oprichtingscongres van de Tweede Internationale in Parijs. Een van de doelen van de 1 meiviering was het ondersteunen van de strijd voor de achturige werkdag. Op 1 mei 1891 vond er in Noord-Frankrijk in Fourmies een demonstratie plaats voor de achturige werkdag waarbij 10 doden vielen. Sinds die tijd was de achturige werkdag een vast onderdeel van de sociale strijd in Europa. In het vredesverdrag van Versailles, dat de Eerste Wereldoorlog afsloot is in artikel 247 opgenomen: *'l'adoption de la journée de huit heures ou de la semaine de quarante-huit heures comme but à atteindre partout où elle n'a pas encore été obtenue'*.¹² Vrij kort na de Eerste Wereldoorlog werd

Afb. 2a en b. Falleur en Schmidt. Andenne, Daniel, 1886-ca1900.

Afb. 3a-d. Falleur en Schmidt. Nimy, Nihoul, 1886-ca1900.

Afb. 4. Falleur en Schmidt. Kortrijk, De Bevere, midden 20e eeuw.

Afb. 5. Pijp met op de kop drie maal een acht: Acht uren werken, acht uren rust en acht uren slapen. Chokier, Wingender Frères.

dan ook in tal van landen de achturige werkdag met een werkweek van 48 uur ingevoerd.

Rodge-Nez¹³

Rodge-Nez pijpen, met hun lange rode neus, werden gebruikt om te laten merken wat je mening was over werkgevers, stakingsbrekers en politieagenten zonder dat te doen op een wijze die strafbaar was en waarbij je het risico liep om bestraft te worden op basis van artikel 310 van het wetboek van strafrecht.¹⁴

Door verschillende firma's zijn Rodge-Nez pijpen gemaakt:

-Nihoul in Nimy (afb. 6).

-Knoedgen in Bree (afb. 7).

-Trumm-Bergmans in Weert.¹⁵ Het is niet verwonderlijk dat ook deze Nederlandse fabriek zo'n pijp geleverd heeft gelet op het feit dat zij ook exporteerden naar België (afb. 8). Ook in het zeer nabij gelegen Bree zijn dit soort pijpen gemaakt.

Ook komen er heel speciale Rodge-Nez pijpen voor:

-Als een actiepijp van de Belgische Arbeiderspartij.¹⁶ Deze pijp werd in april 1913 door deze partij bij de firma Wingender in Chokier besteld.¹⁷ De arbeiders die deze pijp rookten konden zo een lange neus maken om te laten merken dat zij de strijd voor het algemeen kiesrecht ondersteunden. De pijp was een enorm succes. Nog nooit waren er zoveel arbeiders die een Rodge-Nez pijp rookten in de straten van de industriecentra dan in april 1913 (afb. 9).

-Een andere Rodge-Nez pijp, die weliswaar in Frankrijk is gemaakt, maar voor een zelfsoortig doel is gebruikt, geeft een karikatuur weer van Jules Ferry (Ferry de gulzige). Hij was lid van de Regering van Nationale Verdediging in 1870 in Frankrijk, na de nederlaag van Frankrijk in de Frans-Duitse oorlog. Het volk verdacht hem ervan de graanprijzen te manipuleren. Hij werd vaak afgebeeld met een neus in de vorm van een slurf.¹⁸ (afb. 10a-b).

Vive L'Union

Van deze pijp zijn twee exemplaren afgebeeld; een onbeschilderde (afb. 11a-c) en een beschilderde die ook deels geëmailleerd is (afb. 12a-d). Beide pijpen zijn van Nihoul uit Nimy en hebben op de steel staan: *Vive L'Union en Droit pour Tous*. Deze pijp, die oorspronkelijk ontworpen was om de eenheid van de arbeidersbeweging te symboliseren, is aan het begin van de Eerste Wereldoorlog gebruikt om de nationale eenheid te verbeelden. Op de pijp uit het begin van de Eerste Wereldoorlog zijn de nationale vlag van België, de Franse vlag, de gele banier van de werkgevers en de rode vlag van de socialisten te zien. Verder staan aan de voorzijde van de kop de initialen van de eigenaar en de

jaartallen 14 en 15. Deze pijp komt ook voor met alleen het jaartal 1914.¹⁹

De Boerenoorlog

Deze pijp die in 1901 door Herman-Joseph Lesuisse in Andenne vervaardigd is verbeeldt de Boerenoorlog in Zuid-Afrika.²⁰ De Boeren waren de verliezende en zwakkere partij in de Tweede Boerenoorlog (1899-1902), die zich in Zuid-Afrika afspeelde tussen de Engelsen en de van oorsprong veelal uit Nederland afkomstige Zuid-Afrikanen, de zogenaamde Boeren. Tijdens deze oorlog richtten de Engelsen de eerste concentratiekampen in waar zo'n 28.000 vrouwen en kinderen (waarvan 22.000 onder de 16 jaar) van de strijdende Boeren omkwamen. Er was in Spanje, Frankrijk, België en Nederland veel sympathie voor de Boeren en hun leider Paul Kruger. De strijd van de Boeren werd beleefd als een emancipatiestrijd, een strijd van de zwakkeren tegen het 'perfide Albion' (het verdorven Engeland). In die zin is dit een pijp die ook over de strijd voor rechtvaardigheid gaat en door velen om die reden werd gewaardeerd. Op de ketel van de pijp zijn een Boer en Paul Kruger afgebeeld (afb. 13a en b).

Tot slot

In dit artikel is slechts een deel van alle Belgische pijpen getoond die met de sociale strijd te maken hebben. Het is wel schrijnend om te bedenken dat de pijpenmakers, die het zelf vaak heel slecht hadden, van hun bazen de opdracht kregen dergelijke pijpen te maken enkel om de winst voor het bedrijf te vergroten.

Dankwoord: Graag spreek ik mijn hartelijke dank uit aan Francis Van Parys voor de waardevolle informatie die ik van hem mocht ontvangen en voor het gebruik van foto's uit zijn privé archief (afb. 6 en afb. 10 van een pijp uit zijn collectie). Verder gaat ook veel dank uit naar Reindert Lenselink voor het maken van foto's van de pijpen uit mijn collectie.

Afb. 6. Rodge-Nez pijp. Nimy, Nihoul, eind 19e – begin 20e eeuw.

Afb. 7. Rodge-Nez pijp. Bree, Knoedgen, eind 19e – begin 20e eeuw.

Afb. 8. Rodge-Nez pijp. Weert, Trumm-Bergmans, eind 19e – begin 20e eeuw.

Afb. 9. Rodge-Nez pijp. Chokier, Wingender Frères, 1913.

Afb. 10a-b. Rodge-Nez pijp. Noord-Frankrijk, onbekende fabrikant, 1870-1880.

Afb. 11a-c. Pijp met steelopschrift Vive L'Union en Droit pour Tous. Nimy, Nihoul, 1900-1914.

Afb. 12a-d. Pijp met steelopschrift Vive L'Union en Droit pour Tous. Nimy, Nihoul, 1915.

Afb. 13a-b. Pijp met afbeelding van een Boer en Paul Kruger. Andenne, Herman-Joseph Lesuisse, 1901.

Noten:

- 1 Zie bijvoorbeeld De Haan, 2013, p.121.
- 2 Zie Stam 2013, p.45, afb. 12.
- 3 De wet le Chapelier werd in Frankrijk afgekondigd op 14 juni 1791. Deze wet voerde de vrijheid van ondernemen in en verbood coalities en corporaties, dat wil zeggen alle gilden die de toegang tot een beroep belemmerden. Het verbod tegelijkertijd ook verenigingen van boeren en arbeiders. Daarmee kwam het feitelijk neer op een verbod op vakbonden en stakingen.
- 4 Het gaf elke man van ten minste 25 jaar een stem, accijnsbetalers en mannen in het bezit van bekwaamheidsattesten kregen nog 1 of 2 bijkomende stemmen. Dit algemeen meervoudig stemrecht zorgde ervoor dat het aantal kiezers van 46.000 in 1830 steeg tot 1.370.000 in 1893. Het algemeen meervoudig stemrecht werd afgeschaft onder druk van de Belgische Werkliedenpartij in 1919, als vervolgstap op het algemeen enkelvoudig stemrecht voor mannen die ten minste 21 jaar waren.
- 5 Artikel 310 van het Strafwetboek verbood het aanwenden van pressiemiddelen om loonsverhogingen te forceren of de vrijheid van arbeid en nijverheid aan te tasten.
- 6 De Commune van Parijs was een revolutionaire regering die heerste over de stad Parijs van 18 maart 1871 totdat de revolutie bloedig werd neergeslagen op 28 mei van datzelfde jaar.
- 7 De werkzame periode van dit bedrijf was van 1881-1920.
- 8 Javaux, 1985, p. 21. Werkzame periode 1902-1932. Afgebeeld in De Haan, 2013, p.121.
- 9 Van Parys, 1998, p. 39. Dit bedrijf werkte van 1906-1929.
- 10 Dit bedrijf werkte van 1896-1950.
- 11 Fraikin, 1978, p. 58.
- 12 Van Parys, 2014, p. 7.
- 13 “Nez-Rouge in het Waalse dialect.
- 14 Gekozen is om enkel hier de echte Rodge-Nez pijpen te tonen. Veel aanverwante soorten pijpen zoals duivels en harlekijnachtige pijpen zijn weggelaten.

- 15 Engelen, 2006, op p. 84 is de mal van deze pijp afgebeeld.
- 16 Van Parys, 1999, deel 2, p. 129.
- 17 Bondas, 1955, p. 163-165. Het bedrijf Wingender Frères bestond van 1874-1930.
- 18 Francis Van Parys geeft als mogelijke maker Casc et Gaillaux (Noord-Frankrijk). Waarschijnlijker lijkt een fabriek uit bijvoorbeeld Saint Omer zoals Fiolet.
- 19 Van Parys, 2014, p. 20.
- 20 H. Lesuisse heeft alleen in 1901 pijpen gemaakt in Andenne. Caro, 2004, p. 62.

Literatuur:

- Bondas, J., 1955. *Du mouvement ouvrier au Pays de Liège*. Liège.
- Caro, J., 2004. *La pipe en terre Wallonie - Bruxelles - Flandre. Identification et Datation*. Bruxelles.
- Engelen, J., 2006. *Pijpenfabriek Trumm-Bergmans Weert*. PKN, Sittard.
- Fraikin, J., 1978. *La Fabrication de la pipe en terre*. Liège.
- Haan, R. de, 2013. ‘De verspreiding van steel- en manchetpijpen in Europa (16e – 19e eeuw). Een overzicht van de ontwikkeling’, *Jaarboek 2013, PKN, Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen*, p. 115-123.
- Javaux, H., 1985. *La Pipe en Terre d’Andenne, sa fabrication et sa histoire*. Namur.
- Parys, F. Van, 1998. *Pipes et Tabac en Région namuroise*. Eigen uitgave.
- Parys, F. Van, 1999. *Pipes et Tabac en Région liégeoise*. Eigen uitgave.
- Parys, F. Van, 2014. *Le Piperron*. Mensuel du pipe club de Liège Le Perron 435, mai 2014.
- Stam, R., 2013. ‘Waarom de ontwikkeling van de pijpennijverheid in België zo anders was als die in Nederland’, *Jaarboek 2013, PKN, Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen*, p. 33-49.

Tegeltje, waarop het belang van de pijpenindustrie voor Nimy is uitgedrukt, door onder het stadswapen twee pijpen af te beelden. In Nimy waren ondermeer Nihoul (1825-1881) en Scouflaire (1844-1918) gevestigd. Foto Reindert Lenselink, collectie auteur. Datering onbekend.

Vier pijpenfabrieken uit Nimy, Maisières en Mons (België)

Ruud Stam

In Henegouwen waren in de 19e en het begin van de 20e eeuw in verschillende plaatsen pijpenfabrieken.¹ Een aantal grotere fabrieken waren in het tegenwoordige Mons (Bergen) gelegen, waar nu ook Nimy en Maisières deel van uitmaken.² Van vier van deze fabrieken zijn in het Keramiekmuseum Musée de Nimy (Carrefour de la céramique) pijpen en productiematerialen tentoongesteld. Dit zijn: Scouflaire, Nihoul, Croquet en VanGrundenberghe. Naast pijpen uit Andenne en Chokier zijn er ook ondermeer Gambier pijpen en Hollandse (Goedewaagen) pijpen te zien. Van de andere pijpenmakers die in en rond Mons gewerkt hebben, zoals Petit, zijn geen pijpen in de vitrines aanwezig. Aan deze pijpenmakers wordt in dit artikel dan ook geen aandacht besteed.

Mons is de hoofdstad van de provincie Henegouwen en grenst aan de Borinage. Deze streek, die ten westen en zuidwesten van Mons in de Waalse provincie Henegouwen ligt, stond bekend om zijn steenkoolindustrie. Naast zware industrie was er in de hele streek tussen Saint-Omer en Andenne ook veel keramische industrie. Zowel faïence en porselein, maar ook pijpen werden daar door vele bedrijven vervaardigd. In de 19e en het begin van de 20e eeuw kende de Borinage ook veel armoede onder de arbeiders en de felste sociale strijd heeft in dit deel van België en in Luik plaatsgevonden.³ Op een aantal pijpen is deze strijd afgebeeld.

Over de omvang van de pijpennijverheid in Nimy, Maisières en Mons zijn statistische gegevens beschikbaar.⁴ Hierin zijn aantallen bedrijven (A) en aantallen werknemers (W) opgenomen (Tabel 1.)

In de statistiek van 1919 voor het jaar 1910 worden de getallen uitgesplitst:

In Nimy waren toen 2 pijpenmakerijen met 13 werknemers, waarvan 5 mannelijke arbeiders en 6 vrouwelijke arbeiders en de directieleden waren 1 man

Afb. 1. Een van de vitrines in het Musée de Nimy.

en 1 vrouw. In Maisières was 1 pijpenmakerij met 10 werknemers, waarvan 4 mannelijke arbeiders, 5 vrouwelijke arbeiders en 1 mannelijke directeur.⁵

Totstandkoming van dit artikel

Over de pijpenmakers van Nimy/Maisières zijn de basisgegevens gepubliceerd in het boekje 'Les Pipes en terre Belges. Des Images à fumer!' van Francis Van Parys en in het boek 'La pipe en terre Wallonie-Bruxelles-Flandre' van Jacques Caro. Daarvan is in dit artikel dankbaar gebruik gemaakt. Een bezoek aan het kleine maar zeer interessante keramiekmuseum Musée de Nimy met zijn uitgebreide en interessante collectie pijpen en documenten leerde dat de geschiedenis van een aantal fabrieken uit deze plaatsen beter te illustreren is. In het museum zijn daarvoor een groot aantal foto's gemaakt. Aan Jacques Dobbels, Paul Postiau en mevrouw Françoise Dutrieux ben ik veel dank verschuldigd voor hun informatie en het mogen nemen van een groot aantal foto's. Tenzij anders vermeld zijn alle pijpen gefotografeerd in het Museum in Nimy.

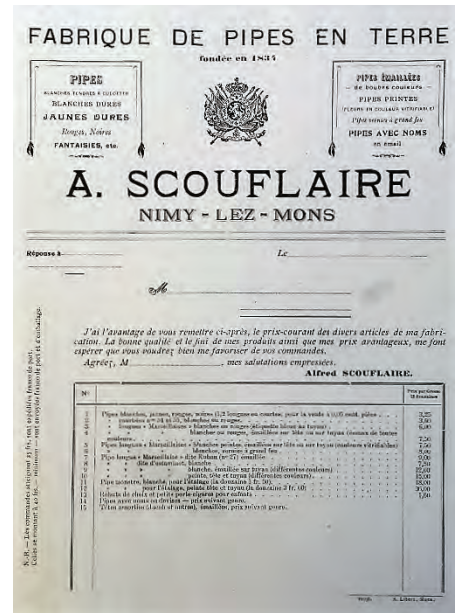
Voor informatie over de lonen en sociale omstandigheden in de pijpenfabrieken in Nimy, Maisières en Mons, kan verwezen worden naar het artikel in het PKN jaarboek 2015.⁶

Plaats	1819 (A)	1846 (A)	1846 (W)	1896 (A)	1896 (W)	1910 (A)	1910 (W)
Mons	1	1	86				
Nimy, Maisières	2	4	117	3	42	3	23

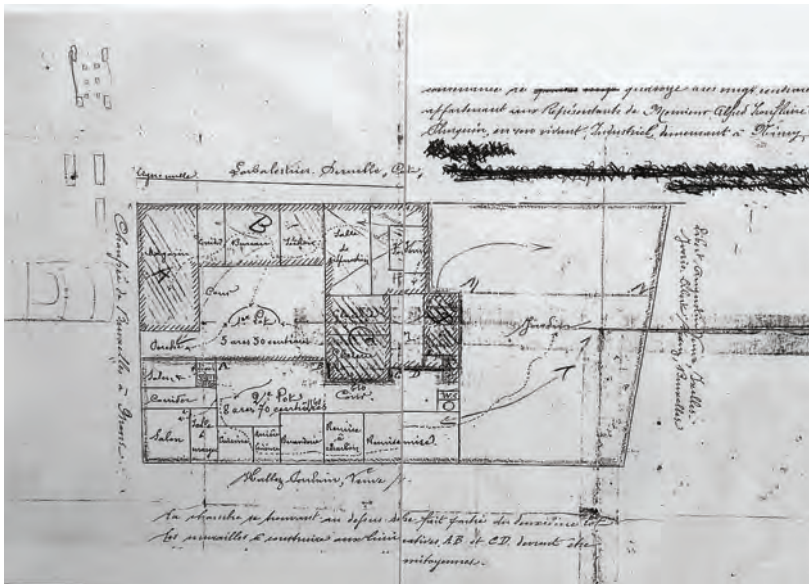
Tabel 1.

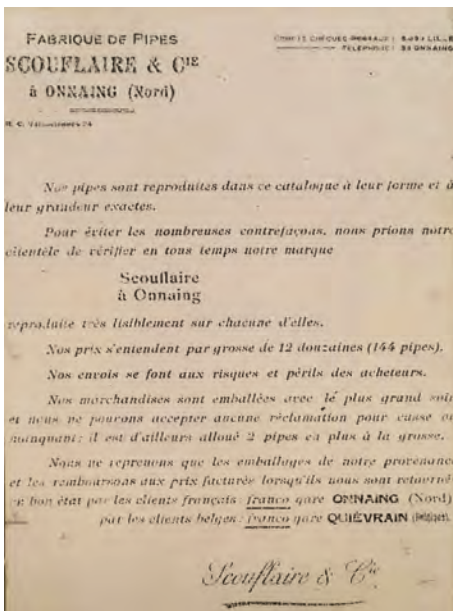
Afb. 2a. Briefkaart met afbeelding van de fabriek van Scouflaire. Collectie Musée de Nimy.

Afb. 2b. Een rekening van A. Scouflaire. Collectie Musée de Nimy.

Afb. 3. Plattegrond van het huis en de fabriek van Alfred Scouflaire. Links staat een tekening van de oven. Collectie Musée de Nimy.

Afb. 4. Brief aan klanten. Collectie Musée de Nimy.

Afb. 5. Alfred Scouflaire. Collectie Musée de Nimy.

Scouflaire (Nimy, 1844-1918)

In 1814 trouwde Pierre-Joseph Scouflaire, die op 31 maart 1793 in Ghlin geboren was, met Agnès Léopoldine Manjean, de dochter van Jean Manjean, een pijpenmaker werkzaam in Nimy.⁷ In 1825 vestigde hij zich met zijn broer Antoine in Onnaing in Frankrijk, waar zij samen de later zo belangrijke Franse pijpenfabriek Scouflaire oprichtten.⁸ Op 6 juni 1844 kwam Pierre-Joseph terug naar Nimy en liet hij de verwervingsacte passeren voor een terrein, in het deel 'Violette' genaamd, in Nimy, in aanwezigheid van zijn broer Antoine, bij notaris Thomoret in Mons.⁹ Op 23 juli 1844 kreeg Pierre-Joseph toestemming van de gemeente om zijn fabriek te bouwen. Dat Pierre-Joseph zich weer in België in Nimy vestigde had te maken met de hoge toltarieven tussen beide landen. Deze zorgden ervoor dat het moeilijk was om pijpen die in het ene land vervaardigd waren in het andere te verkopen. Dat de hoge importtarieven als belemmerend ervaren werden blijkt ook uit de klacht van Petit (Mons) in 1835, ter gelegenheid van de Brusselse nijverheidstentoonstelling, over de hoge tarieven van de omliggende landen. Het was dus commercieel handig om aan beide zijden van de grens een bedrijf te hebben om zo de importbelasting te ontlopen. De beide broers Scouflaire, die het verder uitstekend met elkaar konden vinden, hadden daarom in Nimy (B) en Onnaing (Fr) een vestiging. Het assortiment van beide bedrijven was nagenoeg identiek. Dat beide broers samenwerkten

blijkt ook uit de brief aan klanten (afb. 4), waarin gewaarschuwd werd voor vervalsingen, maar waar ook aangegeven werd waar de pijpen in Frankrijk en in België te verkrijgen waren.

In 1852 en in 1859 werd de fabriek uitgebreid en in 1860 waren er 12 kasters werkzaam in het bedrijf. Pierre-Joseph overleed op 18 februari 1865. Ook zijn broer die de fabriek in Onnaing leidde, overleed dat jaar op 12 oktober.¹⁰ Alfred Scouflaire (afb. 5), de zoon van Pierre-Joseph nam daarna de fabriek over. De verandering vanaf de jaren negentig van de rookgewoonten (sigaren, sigaretten en andere soorten pijpen, waaronder de asbest pijpen) maakten het steeds moeilijker om voldoende afzet te realiseren. De Eerste Wereldoorlog leidde tot een versnelde afname van het aantal rokers dat een traditionele kleipijp rookte. In 1918 waren er nog slechts 2 kasters werkzaam en werd de fabriek gesloten. Hetzelfde proces was ook bij de andere pijpenfabrieken in en rond Mons zichtbaar.

Op de ongedateerde plattegrond van de fabriek van Scouflaire is links een eenvoudig tekeningetje te zien van de oven (afb. 3). Deze oven is van hetzelfde type als de oven die in Andenne in het museum staat. Iets kleiner, maar ook min of meer vergelijkbaar met de oven van Trumm-Bergmans in Weert. De tekening is na 1865 te dateren, het jaar dat Alfred Scouflaire de fabriek overnam.

Afb. 6. Ontwerptekening op een gebruikte enveloppe. Na 1865. Collectie Musée de Nimy.

Afb. 7. Mal van Scouflaire voor een pijp met losse steel. Collectie Musée de Nimy.

Afb. 8 en 9. Gewone pijpen van Scouflaire (de onderste pijp van afbeelding 9 komt uit Onnaing). Collectie Musée de Nimy.

Afb. 10. Twee pijpen met florale versieringen met glazuur (rechts). Collectie Musée de Nimy.

Afb. 11. Twee groot formaat naampijpen. De bovenste gemaakt door Nihoul en de onderste door Scouflaire. De lengte van de Scouflaire pijp is 46 cm. De hoogte van de ketel 6,5 cm. En de dikte van de steel direct achter de kop 1,8 cm. Collectie auteur.

Afb. 12. Pijp met de leeuwjacht in Congo. Collectie auteur.

De pijpen van Scouflaire te Nimy

De pijpen van Scouflaire laten zich in drie categorieën indelen:

- De gewone pijpen glad of met ribben of lobben, zowel in rood als in wit. Naast steelpijpen zijn er ook in beperktere mate pijpen met een losse steel gemaakt. Ook zijn sommige pijpen voorzien van een florale versiering met meerdere kleuren glazuur (afb. 8-10). Bij Scouflaire in Onnaing werden ook zwarte pijpen gemaakt. Waarschijnlijk zijn deze ook in Nimy geproduceerd.
- De pijpen die na het bakken in melk gedoopt werden en daarna op een lage temperatuur nogmaals werden gebakken. Deze pijpen kregen daardoor een crème-bruine kleur, waardoor doorroken niet meer nodig was om een fraai doorgerookte pijp te suggereren. Deze pijpen werden de 'Pipes en Bois' genoemd (niet afgebeeld).
- De naampijpen. Sommige daarvan waren zeer groot. De naam werd meestal met witte glazuur geschreven en verder werden er florale versieringen met verschillende kleuren glazuur aangebracht (afb. 11).

Opvallend is dat Scouflaire, voor zover bekend, slechts één figurale pijp op de markt gebracht heeft.

Deze pijp, met een voorstelling van de leeuwenjacht in de Belgische kolonie Congo, muntte niet uit in kwaliteit van de voorstelling (afb. 12). Kennelijk richtte Scouflaire zich, zowel in Onnaing als ook in Nimy, op de eenvoudiger modellen, met alleen de naampijpen als exclusieve producten. Dit is begrijpelijk gelet op de grote arbeidersklasse in deze streek. De afzet van de betere figurale pijp was immers in het algemeen gericht op de meer welgestelden. In 1912 was de prijs, bij huis-aan-huis verkoop, van een gewone pijp 4 centimes. Een eerste klas pijp 5 centimes en een fraaie figurale pijp 10 centimes. In de Borinage (de mijnstreek) gold het roken van zo'n pijp nog als een exorbitante luxe en iedereen die een 'Jacob', een 'Napoleon' of een 'Leopold II' had werd nagewezen.¹¹

Scouflaire merkte zijn pijpen met Scouflaire à Nimy op de steel of op de ketel en soms met het merk D op de hiel.

Werden er bij Scouflaire ook pijpen voor andere bedrijven gemaakt?

Deze vraag is niet eenvoudig te beantwoorden en het antwoord is bij gebrek aan verdere gegevens onzeker. Mogelijk hebben twee handelaren/pijpenmakers, Robert Beaujot en Oscar Havrez, pijpen laten maken bij Scouflaire.

Van **Robert Beaujot**, die afkomstig was uit Andenne,

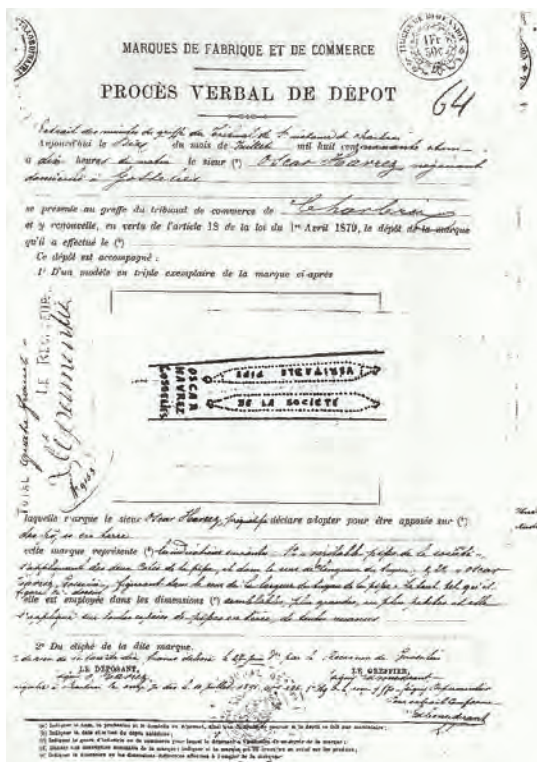
Afb. 13a-b. Pijp van Beaujot te Jumet met op de ketel de vervolgde stakers Falleur en Schmidt. Deze mal is later door De Bevere in Kortrijk gebruikt.¹³ Collectie Musée de Nimy.

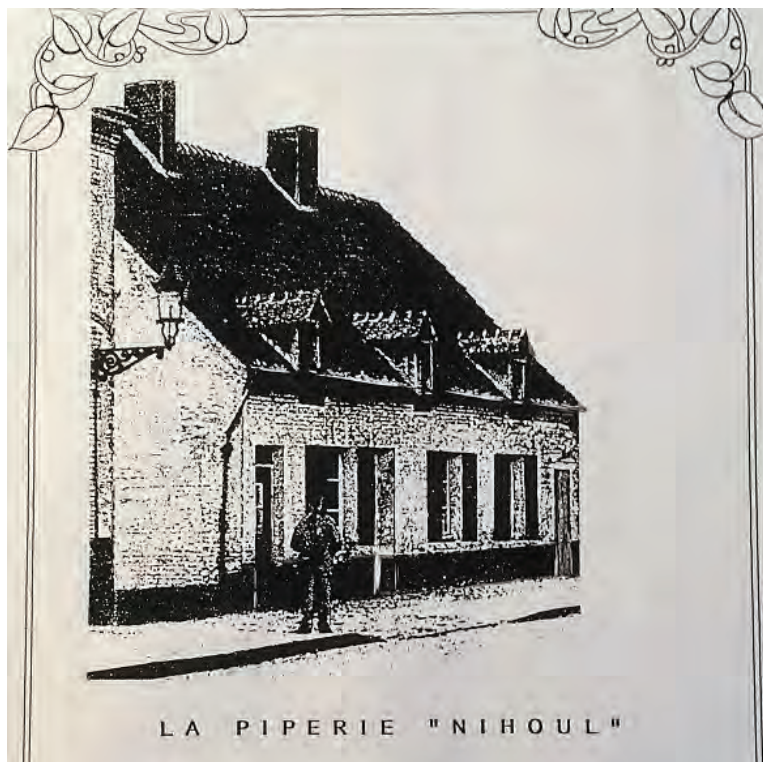
Afb. 14a-b. Pijp van Beaujot te Jumet met de portretten van de stakers Falleur en Schmidt. Collectie Musée de Nimy.

Afb. 15a-b. Pijp van Beaujot te Jumet. Qua type lijkt deze pijp op een Scouflaire pijp, maar dan gelakt. Collectie Musée de Nimy.

Afb. 16. Patent van Oscar Havrez. Collectie Musée de Nimy.

Afb. 17. Briefkaart met tekening van de pijpenmakerij van Nihoul. Collectie Musée de Nimy.

Afb. 18. Label van klei? Collectie Musée de Nimy.

Afb. 19. Jean Baptiste Nihoul, 1886. Collectie Musée de Nimy.

Afb. 20. Félix Nihoul met zijn vrouw Marie Caulier. Collectie Musée de Nimy.

is bekend dat hij in 1896 als pijpenmaker in Jumet (een deelgemeente van Charleroi) gevestigd was. Op stelen komt zijn naam ook voor in combinatie met de plaatsnamen Roux en Fontaine L'Evêque (gelegen tussen Charleroi en Mons). Van deze handelaar/ pijpenmaker is ook bekend dat hij bij Scouflaire pijpen bestelde, mogelijke met zijn naam op de steel.¹²

Oscar Havrez was vermoedelijk een handelaar die zijn naam op pijpen liet zetten. Als pijpenmaker is Havrez onbekend. Uit ovenstaand patent is te lezen dat Havrez in 1891 in Gosselies (thans een deelgemeente van Charleroi) woonde (afb. 16). Kennelijk liet hij pijpen elders, mogelijk bij Scouflaire, maken en beschermde hij zo de tekst die hij liet opnemen op de steel van zijn pijpen: VÉRITABLE PIPE DE LA SOCIÉTÉ.

Nihoul (Nimy, 1825-1920)

François Joseph Nihoul werd in 1766 in Andenne geboren. En overleed in 1831 in Nimy, waar hij zich in 1825 als pijpenmaker gevestigd had. Hij had als merk de N.

Zijn zoon, Jean Baptiste Nihoul, nam in 1831 het bedrijf over en gebruikte het merk JBN. In 1841 behaalde hij een bronzen medaille 2e klasse op 'l'Exposition Industrie Belge' vanwege de goede uitvoering en het grote assortiment dat hij tentoonstelde. Wel werd opgemerkt dat zijn pijpen niet de witte kleur van de pijpen van Petit hadden en ook niet zo goed waren afgewerkt. In 1851 associeerde hij zich met een zekere Navez en er kwamen toen pijpen op de markt met op de steel 'MAISON NIHOUL', 'NAVEZ ET CIE' en 'NAVEZ A NIMY'.¹⁴ In 1851 was er de 'L'Exposition des produits du Hainaut à Mons' waar Nihoul met een collectie pijpen stond,

waaronder 'Rubens', 'Amurat' en de 'Turk' en met drie mallen.

In 1881 trouwde Emile François Nihoul, de zoon van Jean Baptiste, met Juliette Parez en nam de leiding van de fabriek over van zijn vader. Jean Baptiste overleed in 1886. Zijn merk was de P. Toen het rond de eeuwwisseling met de fabriek slecht ging nam zijn zoon, Félix Nihoul, met de hulp van zijn vrouw Marie Caulier (afb. 20) en zijn schoonzus Aimée Caulier (die gespecialiseerd was in het beschilderen van de naampijpen) de leiding over en herstelde het bedrijf spoedig. In de Eerste Wereldoorlog werd het bedrijf verwoest, gingen de mallen verloren en verdwenen de geschoolde arbeiders. In 1919 zette Aimée de nog overgebleven werknemers weer aan het werk met de resten van de productiematerialen. Echter, in 1920 stopte het bedrijf definitief.

Opmerkelijk is dat op het terrein van de fabriek stelen met daarop NIHOUL A ONNAING gevonden zijn.¹⁵ Had dit te maken met de concurrentie met Scouflaire?

De pijpen van Nihoul te Nimy

Het assortiment van Nihoul was veel breder dan dat van Scouflaire. Nihoul heeft veel figurale pijpen gemaakt. Veel van de hier afgebeelde figurale pijpen zijn op het terrein van Nihoul gevonden. Op een enkele pijp zijn nog resten van glazuur aangetroffen (afb. 32). Daarnaast zijn verschillende soorten steelpijpen gemaakt.

De figurale pijpen

De oudste pijpen zijn met N gemerkt en zijn gemaakt door François Joseph Nihoul. Deze pijpen zijn dus van voor 1831 (afb. 22-24). De wat stijve, formele stijl is karakteristiek voor pijpen uit de jaren dertig en veertig van de 19e eeuw. De pijp op afbeelding 22 is afgeleid van een Gambier pijp.

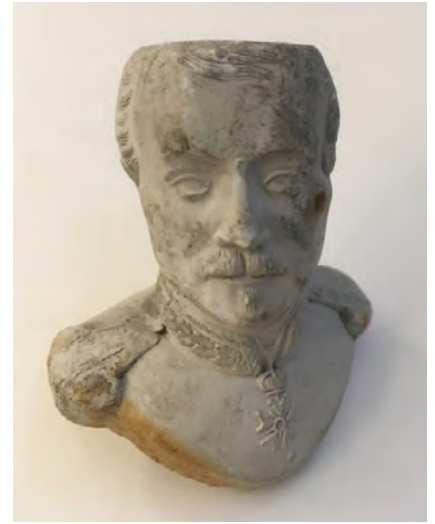
Afb. 21. Drie mannen met pijpen van Nihoul. Collectie Musée de Nimy.¹⁶

Afb. 22. Bedouin. Merk N. Deze pijp lijkt een kopie van een Gambier pijp.¹⁷ Collectie Musée de Nimy.

Afb. 23. Onbekende persoon. Merk N. Collectie Musée de Nimy.

Afb. 24. Koning Leopold I van België, die op 21 juli 1831 de troon besteeg. Merk N. Collectie Musée de Nimy.

Afb. 25. Keizer Karel V (1500-1558) was een telg uit het huis Habsburg. Merk JBN. Collectie Musée de Nimy.

Afb. 26. Rubens. Merk JBN. Deze pijp lijkt een kopie van Gambier pijp nr. 436. Collectie Musée de Nimy.

Afb. 27. De Muskietier uit de roman 'De drie Muskietiers' van Alexandre Dumas. Merk JBN. Kopie van Gambier pijp nr. 574. Collectie Musée de Nimy.

Afb. 28. Onbekende persoon. Merk JBN. Collectie Musée de Nimy.

Afb. 29. Onbekende persoon. Merk JBN. Collectie Musée de Nimy.

Afb. 30. Kopie van Gambier pijp nr. 369: Chatelaine. Merk JBN. Coll. Musée de Nimy.

Van Jean Baptiste Nihoul zijn naast Jacob pijpen ook een aantal figurale pijpen bekend die gemerkt zijn met JBN en tussen 1831 en 1881 te dateren zijn. Onder deze pijpen komen verschillende pijpen voor met gezichten van belangrijke personen. Meerdere pijpen zijn afgeleid van Franse pijpen (Gambier), zoals te zien op afb. 26, 27 en 30.¹⁸ Opvallend is dat bijvoorbeeld de Muskietierpijp (afb. 27) een heel precieze kopie is van de Gambier pijp. Dit roept de vraag op wat er gebeurd is. Zijn dit kopieën van Gambier pijpen die gemaakt zijn om mee te kunnen profiteren van het succes van een bepaald model pijp? Zijn deze kopieën gemaakt omdat de Gambier pijpen door importhellingen te duur waren? Of zijn oude mallen van Gambier opgekocht en gebruikt? Het zou interessant zijn als hier in de toekomst meer duidelijkheid over zou kunnen komen. Van een aantal pijpen is onbekend wie afgebeeld zijn. Ook is een pijp met het volledige naam NIHOUL

gemerkt (afb. 32) en één met NIHOUL À NIMY DÉPOSÉ (afb. 33). Vermoedelijk zijn dit pijpen uit het eind van de 19e eeuw.

Victor Raskin was een Waalse zanger en acteur uit Luik aan het eind van de 19e eeuw die zeer populair was en veel aan liefdadigheidswerk deed. Ter ere van zijn zilveren jubileum kreeg hij vierhonderd pijpen met zijn portret. Driehonderd daarvan werden door Nihoul aan ongeneselijk zieken gezonden en 100 aan de oude van dagen in 'l'Hospice des petites soeurs des pauvres'.¹⁹ Collectie Musée de Nimy.

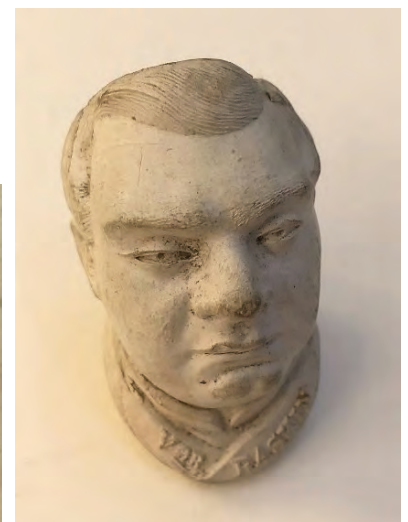
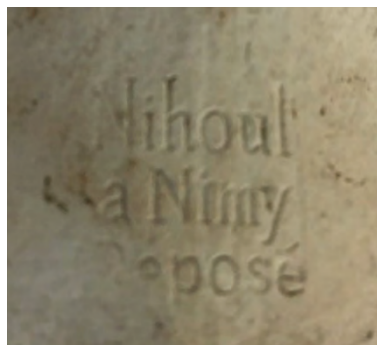
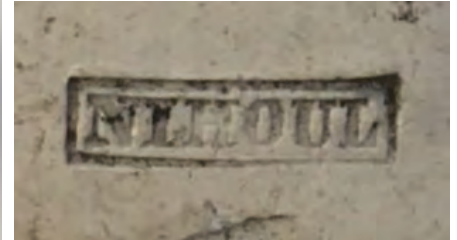
Een aantal van de figurale pijpen van Nihoul die niet gemerkt zijn, c.q. fragmenten waar het merk ontbreekt, zijn in de bijlage opgenomen. Hieronder zijn ook weer door Nihoul gekopieerde Gambier modellen.

Afb. 31. Mogelijk Sultan Amurat Khan de eerste. Collectie Musée de Nimy.

Afb. 32a-b. Onbekend persoon. Merk 'Nihoul'. Collectie Musée de Nimy.

Afb. 33a-c. Victor Raskin. De grote en de kleinere variant en het merk.

Afb. 34. Jachtpijp. Ongemerkt. Collectie Musée de Nimy.

Afb. 35a-b. De mal van de jachtpijp. Collectie Musée de Nimy.

Afb. 36. Korte pijpen. Bovenste met glazuur. Collectie Musée de Nimy.

Afb. 37. Lange pijpen. Onderste is een naampijp. Collectie Musée de Nimy.

Afb. 38. Pijpen met een hagedisachtig kopje aan de onderzijde. Collectie Musée de Nimy.

Afb. 39. Roodbakkende pijp met eenvoudige versiering met glazuur. Mogelijk uit de laatste periode van het bedrijf. Collectie auteur.

Steelpijpen van Nihoul

Naast de figurale pijpen zijn door Nihoul ook steelpijpen gemaakt. Dit waren niet alleen eenvoudige pijpen, maar ook politieke pijpen. De eenvoudige pijpen zijn zowel gladde pijpen als ook pijpen met lobben. Sommige van deze pijpen hebben een versiering met email of zijn als naampijpen uitgevoerd. Naampijpen zijn zowel in een normaal formaat (zie afbeelding 37 onder) als ook in heel groot formaat uitgevoerd (afbeelding 11 boven).

Sociaal-politieke pijpen van Nihoul.

Het is niet verwonderlijk dat juist in Nimy, zo dicht bij de Borinage, veel politieke pijpen zijn vervaardigd. Uiteraard allereerst de pijpen met daarop Falleur en Schmidt, de syndicalistenleiders die waarschijnlijk ten onrechte de schuld kregen van de grote stakingen en onlusten in Luik en in de Borinage in 1886, waarbij vele doden vielen. Hun veroordeling en de voorgenomen

straf van 20 jaar wekte grote verontwaardiging en onder meer door hen op pijpen af te beelden werd daartegen geprotesteerd.²⁰ Uit de arbeidersbeweging groeide het verzet en werd amnestie geëist (afb. 40).

Andere pijpen waren gewijd aan de strijd voor het algemeen kiesrecht (afb. 41 en 42).²¹ Ook waren er speciale pijpen voor de mijnwerkers (afb. 43) en pijpen met op de steel DROIT POUR TOUS / VIVE L'UNION. Verder ook pijpen die aanvankelijk voor de sociale strijd gebruikt werden, maar later werden beschilderd als verzetspijp. Deze werden aan het begin van de Eerste Wereldoorlog gemaakt (afb. 44).²² Ook is er een patent voor een pijp met de steelttekst: 8 HEURES DE TRAVAIL / 8 UREN WERK (afb. 45). Deze pijp was een pijp voor de strijd voor de 8-urige werkdag. Wingender uit Chokier heeft ook pijpen gemaakt met drie keer een acht op de ketel: 8 uren werken, 8 uren rust en 8 uren slapen.²³

Afb. 40a-c. De Amnestie pijp voor Falleur en Schmidt. Collectie auteur.

Afb. 41a-b. Een pijp die gewijd was aan het algemeen kiesrecht. Op de steel: TOUS UNIS ET EN AVANT POUR LE S.U. / FIDÉLITÉ À NOTRE CHER ALFRED. Alfred Defuisseaux was een socialistische politicus die in Wallonië belangrijk was en zich sterk ingezet heeft voor het algemeen kiesrecht (Suffrage Universel). Merk op de steel Nihoul à Nimy. Op de ketel afbeelding van Alfred Defuisseaux en op de andere zijde de rode banier met de letters S U (Suffrage Universel). Collectie Musée de Nimy.

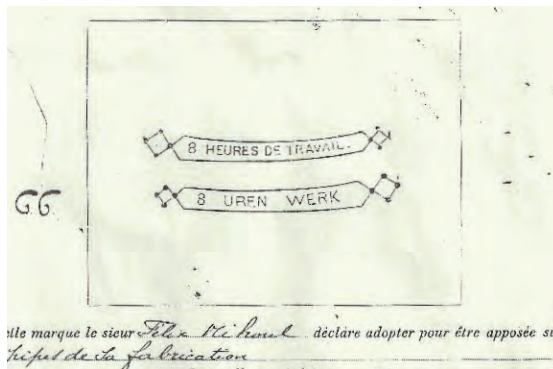
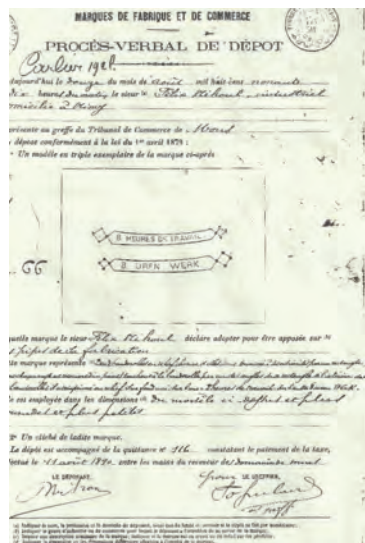
Afb. 42. Pijp met de tekst: SUFFRAGE UNIVERSEL, de beweging voor het algemeen kiesrecht. Collectie Musée de Nimy.

Afb. 43. Een pijp voor de mijnwerkers met als steelopschrift: VERITABLE PIPE DU MINEUR BELGE. Collectie Musée de Nimy.

Afb. 44a-b. Pijp met steelopschrift: VIVE L'UNION / DROIT POUR TOUS met de Amerikaanse en Belgische vlag uit het begin van de Eerste Wereldoorlog. Collectie Musée de Nimy.

Afb. 45a-b. Patent voor een pijp met op de steel: 8 HEURES DE TRAVAIL / 8 UREN WERK. Collectie Musée de Nimy.

Afb. 46. Paneel in het museum in Nimy met pijpen van Croquet en zijn vignet. Collectie Musée de Nimy.

Croquet (Maisières, 1872-1950)

In 1872 werd de fabriek van Lois Croquet in Maisières genoemd. In dat jaar vraagt hij op 22 april toestemming om een oven te mogen bouwen voor het bakken van zijn pijpen in een gebouw gelegen aan de B251, dicht bij een brasserie. Op 2 juli 1874 vraagt hij wederom een oven te mogen bouwen, nu op de locatie B13 Chemin de St. Denis. In 1896 was Fernand Croquet daar werkzaam. Hij had toen de fabriek van zijn vader al overgenomen en had drie arbeiders in dienst. Op 12 november 1919 kreeg hij een patent voor zijn etiketten (afb. 47). Ook ontwikkelde hij een vignet (afb. 48). Op 28 november 1920 vroeg hij om een gasmotor te mogen installeren op het adres Rue Grande 135. In 1926 vestigde hij zich in Mons en produceerde toen vooral nog schiettentpijpen voor kermissen. Rookpijpen werden door hem alleen nog op bestelling geleverd. In 1936 maakte hij toch nog de pijp voor de 50e verjaardag van de amnestie

van Schmidt en Falleur met op de steel: DE 50e ANNIVERSAIRE; AMNISTIE. In 1948 stopte de productie en in 1950 sloot zijn weduwe het bedrijf. Uit de verschillende aanvragen voor ovens en een gasmotor blijkt dat Croquet op meerdere adressen werkzaam is geweest.

Het assortiment van Croquet bestond hoofdzakelijk uit eenvoudige pijpen (afb. 49 en 51), waarvan sommige met de hand beschilderd waren (afb. 50 en 51). Hij heeft witte, rode en zwarte pijpen gemaakt. Een catalogusblad laat ook zien dat de door hem vervaardigde pijpen eenvoudig van vorm waren, maar soms wel beschilderd (afb. 52).²⁴ De enig bekende uitzondering is de reeds genoemde pijp voor het 50-jarig jubileum van de amnestie van de twee stakingsleiders Schmidt en Falleur. Alle afgebeelde pijpen zijn op de steel gemerkt met Croquet à Maisières en zijn dus van voor 1926.

Afb. 47. Het patent voor de plakkers op de stelen. Collectie Musée de Nimy.

Afb. 48. Vignet van Croquet. Collectie Musée de Nimy.

Afb. 49. Pijpen van Croquet. Collectie Musée de Nimy.

Afb. 50. Beschilderde pijp van Croquet met de steelttekst: 'VERITABLE PIPE DU CENTRE'. Collectie Musée de Nimy.

Afb. 51. Drie pijpen van Croquet in rood, zwart en wit met beschildering. Collectie auteur.

Afb. 52. Catalogusblad van Croquet.²⁵

Afb. 53. Steelstempel van Vangrundenberghe: VANGRUNDENBERGHE PIPE DE MONS. Collectie Musée de Nimy.

Afb. 54. Mallen van Vangrundenberghe. Collectie Musée de Nimy.

Afb. 55. Een mal van een Koning Albert I pijp. Afgeleid van een pijp die oorspronkelijke in Andenne gemaakt is. Collectie Musée de Nimy.

Sébastien Vangrundenberghe (Mons, ca. 1890-1908)

In 1890 vestigde Vangrundenberghe zich als zelfstandige pijpenmaker in Mons, samen met zijn zoon Eloi. Voor die tijd was hij meesterknecht bij Nihoul. In 1908 stierf Vangrundenberghe en zijn zoon liquideerde het bedrijf. Bijzonder is dat Vangrundenberghe mallen van gips gebruikt heeft om zijn pijpen te persen.

Bijlage: Andere figurale pijpen van Nihoul (zonder leesbaar merk).

Op deze pijpen (fragmenten) is geen leesbaar merk zichtbaar en zijn dus niet met absolute zekerheid toe te schrijven aan Nihoul.

Op de pijpen met de gezichten van Robin des Bois en Renforth en de Maure de Barcellone is geen merk zichtbaar. Zeer vergelijkbare pijpen zijn door Gambier gemaakt. Het blijft dus een aanname dat deze pijpen door Nihoul zijn gemaakt. Gelet op de afwerking is de pijp met het portret van Thiers vermoedelijk geen Gambier pijp, maar een pijp van Nihoul.

Afb. 56. Enige pijpen van Vangrundenberghe. Collectie Musée de Nimy.

Afb. 57. De Maure de Barcellone. Kopie Gambier pijp. Collectie Musée de Nimy.

Afb. 58. De Nar. Mal later ook door van der Want in Gouda gebruikt? Collectie Musée de Nimy.

Afb. 59. Mogelijk is de mal van deze pijp door Goedewaagen overgenomen (No. 223)? Collectie Musée de Nimy.

Afb. 60a-b. Onbekende persoon. Vormnummer 63. Collectie Musée de Nimy.

Afb. 61. Mijnwerker met mand. Collectie Musée de Nimy.

Afb. 62. Robin des Bois. Kopie Gambier pijp Nr. 359. Collectie Musée de Nimy.

Afb. 63. Renforth, een Engelse roeier. Kopie Gambier pijp 1299. Collectie Musée de Nimy.

Afb. 64. Omer Pascha: Een Turkse Generaal die beroemd is uit de Krimoorlog. Collectie Musée de Nimy.

Afb. 65. Marie Joseph Louis Adolphe Thiers. Premier van Frankrijk en later president (1871-1873). Collectie Musée de Nimy.

Noten:

- 1 Voor een overzicht zie Van Parijs, 1992, p. 3-4.
- 2 Het gehucht Maisières was een deel van Nimy tot 2 juni 1868 en werd na die datum zelfstandig.
- 3 Stam, 2015, p. 141-142.
- 4 Van der Meulen, 1985, p. 46, 47. Dit betrof het bedrijf van Petit; Anoniem, 1846; Anoniem, 1896; Anoniem 1910.
- 5 Anoniem, 1919.
- 6 Stam, 2015, p. 129-137.
- 7 De ouders van de beide broers Scoufflaire waren: Nicolas Joseph Noel Scoufflaire (tuinman) en Arine Renard.
- 8 Caro, 2004, p. 82 geeft aan dat deze fabriek in Frankrijk later ca. 300 werknemers had en een productie van 50.000 pijpen per dag. Voor 1825 hadden de broers in de Faïencerie van Nimy gewerkt (In Cammarata, 2003?: bijdrage van P. Coppieters). In 1875 is bij de fabriek in Onnaing een pijp uitgebracht met op de steel Centenaire 1825-1875 Scoufflaire. Zie Leclair, 2017, p. 75. Collectie R. D. Stam.
- 9 Hier was eerder de pijpenmakerij van zijn schoonvader Manjean gevestigd gelegen aan de weg van Nimy naar Casteau.
- 10 Raphaël, 1991, p. 86.
- 11 Fraikin, 1981, p. 27.
- 12 Van Parijs, 1992, p. 3. Caro, 2004, p. 43.
- 13 Zie Stam, 2015, p. 143.
- 14 Caro, 2014, p. 77 veronderstelt dat de figurale mallen van Navez afkomstig zijn. Dit is onjuist omdat ook figurale pijpen met N gemerkt opgegraven zijn.
- 15 Caro, 2004, p. 77.
- 16 De afgebeelde personen waren Gustave Chevry, Théophile Duvivier en Florimond Chevry. Werknemers van Nihoul?
- 17 Duco noemt de afgebeelde persoon op de vergelijkbare Gambier pijp Abd-El-Kader. Het valt te betwijfelen of dit juist is. Immers deze Gambier pijp draagt geen vormnummer en een afbeelding in de catalogi is niet bekend van nr. 504 Abd-El-Kader. Collectienummer APM 21.512
- 18 Dit gebeurde vaak in Belgische pijpenmakerijen. Zie Stam, 2013 en Stam, 2014, p. 77.
- 19 Van Parijs, 1992, p. 9.
- 20 Zie Stam, 2015, p. 142 en 143.
- 21 Stam, 2015, p. 147, noot 4.
- 22 Twee varianten van deze pijp zijn afgebeeld in Stam, 2015, p. 146
- 23 Stam, 2015, p. 143.
- 24 Behalve gladde pijpen en pijpen met lobben komt in de catalogus, die rond 1900 te dateren is, alleen een pijp voor met een kop in de vorm van een eikel. Zie <https://www.tabakspijp.nl/archief/archief-catalogi-fabrikanten/>
- 25 Uit Caro, 2014, p. 104.

Literatuur:

- Anoniem, 1846. *Recensement General. Octobre 1846.*
- Anoniem, 1846. *L'Annuaire de l'industrie belge.*
- Anoniem, 1896. *Recensement général des industries et des métiers, 31 Octobre 1896.*
- Anoniem, 1910. *Recensement de l'industrie et du commerce, 31 Décembre 1910.*
- Anoniem, 1919. *Recensement de l'industrie.*
- Cammarata, H (red.), 2003. *Les pipes en terre de Nimy.* Nimy.
- Caro, J., 2004. *La pipe en terre Wallonie-Bruxelles-Flandre. Identification et Datation.* Bruxelles.
- Fraikin, J., 1981. 'Pipe makers in Wallonia'. In: Davey, P.: *The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe V. Europe 2.* BAR International Series 106(i).
- Leclair, A., 2017. 'Quelques marques de français inusitées'. *Journal of the Académie Internationale de la Pipe 10*, p. 63-78.
- Meulen, J. van der, 1985. 'Pijpenmakers en hun merken in de eerste helft van de 19e eeuw'. *PKN 8(30)*, p. 34-47.
- Parys, F. Van, 1992. *Les pipes en terre Belges. Des images à fumer!* Eigen uitgave.
- Raphaël, M., 1991. *La pipe en terre. Son périple à travers la France.* Vitrolles.
- Stam, R. D., 2013. 'Waarom de ontwikkeling van de pijpennijverheid in België zo anders was als die in Nederland'. *Jaarboek 2013 PKN, Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen*, p. 33-49.
- Stam, R. D., 2014. 'De Belgische export en import van pijpen na de Belgische onafhankelijkheid'. *Jaarboek 2014 PKN, Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen*, p. 75-85.
- Stam, R. D., 2015. 'Iets over de sociale geschiedenis van de Belgische kleipijpennijverheid'. *Jaarboek 2015 PKN, Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen*, p. 129-139.
- Stam, R. D., 2015. 'De sociale strijd op Belgische pijpen'. *Jaarboek 2015 PKN, Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen*, p. 141-147.

Twee bijzondere pijpen van Thres-Knoedgen uit Luik, die gebeurtenissen uit de Krimoorlog uitbeelden

Ruud Stam

De Krimoorlog is op tal van pijpen uitgebeeld.¹ De Krimoorlog (oktober 1853 – februari 1856) was vooral een conflict dat uitgevochten werd tussen enerzijds Rusland en anderzijds de alliantie van Frankrijk, Engeland en het Ottomaanse Rijk. Deze oorlog sprak sterk tot de verbeelding. Niet alleen omdat internationale verhoudingen veranderden, maar ook omdat in deze oorlog voor het eerst spoorverbindingen en de telegraaf werden gebruikt en de pers van invloed was op het verloop van de oorlog. Ook de rol van Florence Nightingale die ervoor zorgde dat er betere medische voorzieningen voor de soldaten waren was nieuw. Het was de eerste oorlog waarvan fotoverslagen voor het publiek beschikbaar kwamen door het werk van Roger Fenton. Hij liet de verschrikkingen van de oorlog zien. Ook was dit de oorlog met veel incompetenten generaals. Slechts 10%

van de soldaten stierven door oorlogshandelingen. De rest door honger, ziekte en slechte medische zorg.

Het is dan ook niet verbazend dat deze oorlog op veel pijpen is afgebeeld. Immers politieke pijpen waren zeer geliefd in de 19e eeuw.² Hoe belangrijk politieke pijpen waren kan worden opgemaakt uit de woorden van Adolf Thiers, de eerste president van de Derde Republiek die zei dat je jezelf alleen een werkelijk belangrijk man kan noemen als je afgebeeld bent als pijpenkop.

Onderstaand zijn twee pijpen van Thres-Knoedgen afgebeeld uit de collectie van Kath Adams.

De firma Thres-Knoedgen was in Luik gevestigd van 1846-1866.³ Nadat Jacques Knoedgen in 1846 was gestorven trouwde zijn tweede vrouw Anne Thérèse Baudinet, die meestal Pétronille werd genoemd, in 1848 met haar meesterknecht Antoine Thres. Al in 1846 had zij hem gemachtigd om de zaken van haar overleden man waar te nemen. Het is dus aannemelijk dat de firma vanaf 1846 opereerde onder de naam Thres-Knoedgen en de pijpen van dit bedrijf met TK werden gemerkt. In 1847 werd de firma Knoedgen-Frères van haar vroegere echtgenoot opgeheven. Pétronille stierf in december 1851 en in 1866 nam haar zoon Henri-Antoine Trees de leiding van de firma over en veranderde de naam in Trees.

Noten:

- 1 Stam, 2016, p. 21-28.
- 2 Stam, 2001, p. 49-53.
- 3 Parys, 1999, p. 163-164 en Fraikin, 1981, p. 68.

Literatuur:

- Fraikin, J., 1981. Pipe makers in Wallonia, from the earliest beginnings to the First World War. In: Davey, P. The Archaeology of the clay tobacco pipe V. Europe 2, part I. Oxford: *British Archaeological Reports, International Series 106*(1).
- Parys, F. van., 1999. Pipes et tabac en Région liégeoise (1). Luik, eigen uitgave.
- Stam, R. D., 2001. Tonpfeifen und Politik. Die Bedeutung der politischen Pfeifen in 19. Jahrhundert. *Knasterkopf 14*, p. 49-53.
- Stam, R. D., 2016. Commemorative pipes from the Crimean War. *Journal Académie Internationale de la Pipe 9*, p. 21-28.

Bovenstaande pijp laat vermoedelijk het hoofd van Tsaar Alexander II zien, die zijn vader Nicolaas II in 1855 opvolgde. Collectie Kath Adams, foto: A. de Haan.

Bovenstaande pijp laat vermoedelijk het hoofd van Tsaar Alexander II zien, die zijn vader Nicolaas II in 1855 opvolgde. De Tsaar wordt door Franse en Engelse en Ottomaanse soldaten geplaagd. Op zijn hoofd staat Russe. De pijp is in vijf kleuren geëmailleerd. Collectie Kath Adams, fotos: A. de Haan.

De tweede pijp laat de verovering van de Malakhov toren zien waardoor Sebastopol viel en een eind kwam aan de Krimoorlog. Franse en Engelse soldaten beklimmen de muren. Het is grappig dat op deze pijp afgebeeld is dat soldaten van beide landen de toren aanvielen, terwijl in werkelijkheid alleen de Fransen een goed geplande aanval uitvoerden. De pijp is in vier kleuren geëmailleerd. Collectie Kath Adams, fotos: A. de Haan.

Foto's en een pijp uit de fabriek van Daniel Verheyleweghen (1902-1932) uit Andenne

Ruud Stam

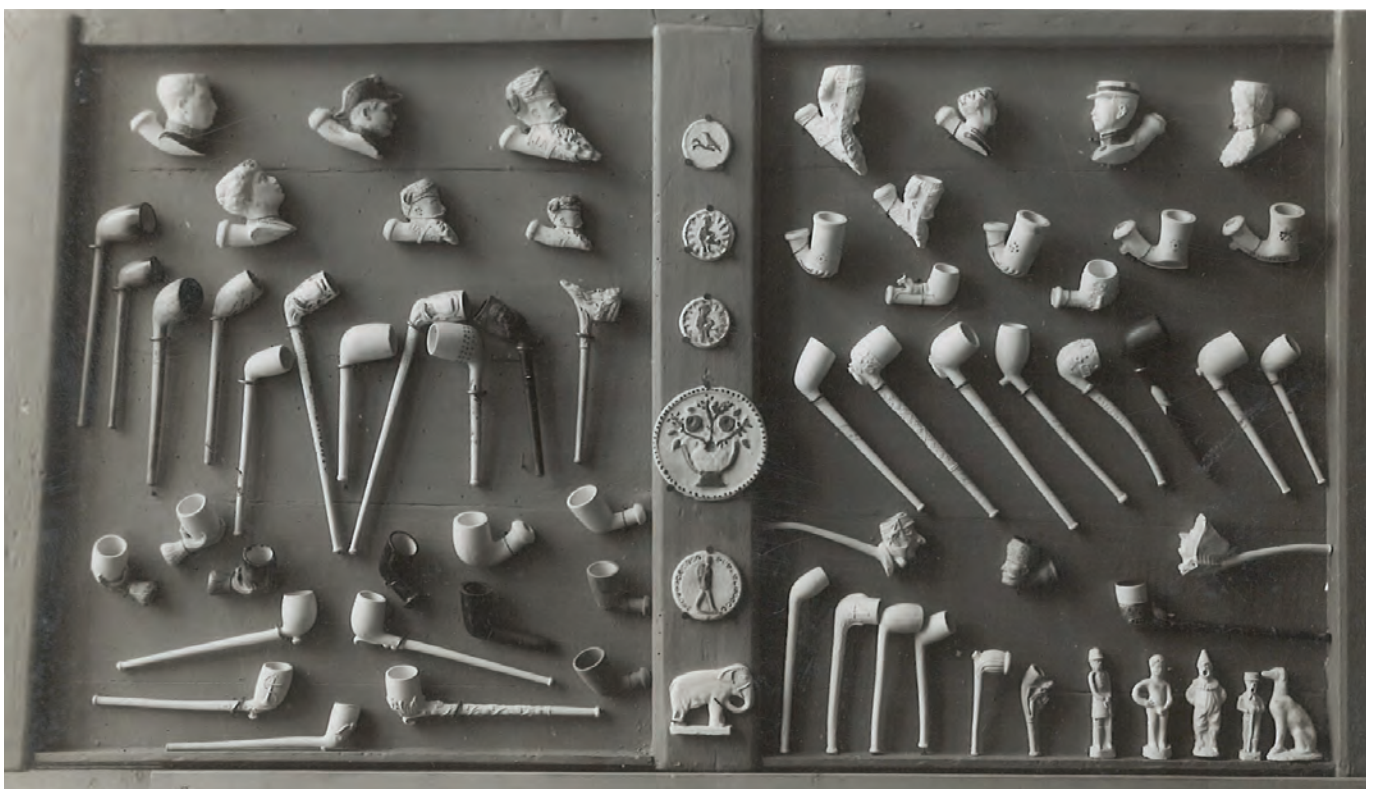
De foto's zijn gemaakt in de fabriek van Daniel Verheyleweghen in Andenne. Verheyleweghen werd in 1847 in Molenbeek-Saint-Jean geboren en werkte aanvankelijk als modelmaker voor Scoufflaire in Onnaing (Frankrijk) en van 1879-1885 bij Fiolet in St-Omer (Frankrijk). Omstreeks 1890 komt hij naar Andenne waar hij als modelmaker bij Herman Lesuisse werkte. In 1901/02 neemt hij diens fabriek over en heeft een eigen pijpenmakerij in Andenne. Hij merkte zijn pijpen met Daniel, vermoedelijk omdat zijn achternaam te lastig was.

(zie: Caro, J., 2004.: La pipe en terre Wallonie-Bruxelles-Flandre. Identification et Datation. Bruxelles).

Deze zeldzame foto's laten naast delen van het productieproces ook het assortiment van deze firma zien. Collectie auteur.

Portretpijp van Koning Albert I van België (1875-1934). Gemerkt Daniel.

Pijp van Nihoul (Nimy) ter ere van de oprichting van de POB (Parti Ouvrier Belge) in april 1885. Collectie en foto Francis van Parys.

